

Bauer, Jaroslav

Věta a její stavba

In: Bauer, Jaroslav. *Syntactica slavica : vybrané práce ze slovanské skladby*. Bauerová, Marta (editor). Vyd. 1. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1972, pp. [105]-166

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/120726>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

II.

VĚTA A JEJÍ STAVBA

STAROČESKÁ VĚTA A STAROČESKÉ SOUVĚTÍ NA ZÁKLADĚ SROVNÁVACÍM

(K HISTORICKOSROVNÁVACÍMU STUDIUM SLOVANSKÝCH
JAZYKŮ, P. 1958, 108–123)

1. Podat v krátkém referátu vyčerpávající charakteristiku staročeské věty a staročeského souvětí na základě srovnávacím není možné. A nejsou k tomu ani předpoklady, protože literatura věnuje dosud vývoji věty jako celku velice málo pozornosti, o souvětí už ani nemluvě. Kromě toho chybí v dosavadních pracích až na vzácné výjimky zřetel srovnávací.¹ Není snad třeba dokazovat, jaká škoda z toho vyplývá zejména pro výklad těch vývojových procesů, jejichž kořeny jsou už praslovanské nebo které aspoň probíhají na základě stejných tendencí.

Chtěl bych se však aspoň pokusit o nastínění jednoho obecnějšího rysu, kterým se věta a souvětí v nejstarších památkách slovanských jazyků výrazně liší od dnešního stavu a který podle mého názoru umožňuje pochopit mnoho dílčích jevů. To jistě posoudí diskuse. Vycházím ze stavu v staré češtině. Při tom se opírám, pokud jde o větu jednoduchou, nejvíce o práce Jos. Zubatého a Fr. Trávníčka, v souvětí pak i o výsledky vlastní materiálové práce. Srovnávám především s ruštinou a méně též se staroslověnštinou — jednak proto, že to jsou tři základní kameny pro srovnávací studium slovanské skladby (jak znovu ve svém referátu zdůraznil akad. Havránek); jednak proto, že jsem se syntaxí těchto tří jazyků nejvíce zabýval.

2. Věta a souvětí, jak je známe z veliké většiny starých památek, jsou už typické útvary jazyka spisovného. O tom, jak vypadaly v jazyce mluveném, můžeme si podle památek udělat jen slabou představu. Je obecně známo, a není to snad třeba dokumentovat, že v dnešním jazyce je veliký, přímo kvalitativní rozdíl v syntaktické stavbě mezi psanými projevy spisovnými a mluvenými projevy lidovými, zvláště pokud jsou bezprostředně spjaty s aktuální situací. (Takové projevy nazývá akad. Trávníček výstižně projevy situačně prvotní. Naproti tomu projevy, které se týkají něčeho vzdálenějšího, co se stalo nebo stane nebo děje někde jinde, které tedy jsou pronášeny v jiné situaci, nazývá projevy situačně druhotné. Jsou to zejména projevy povahy vypravovací, pokud ovšem nepřinášejí přímou reprodukci projevu situačně prvotního.)²

Základní rozdíl mezi projevy spisovnými, zejména psanými, a projevy lidovými, především mluvenými, vidím v tom, že projevy spisovné jsou výrazně rozčleněny na poměrně uzavřené syntaktické jednotky, věty a souvětí, jasně od sebe oddělené a uvnitř pevně syntakticky organizované, kdežto lidové projevy bývají rozčleněny nevýrazně, hranice vět a souvětí jsou často nejasné, jejich syntaktická organizace je volnější, zvláště jde-li o útvary složitější. Jsou ovšem i projevy přechodného rázu: spisovné, které se vědomě přibližují

¹ Připomeňme aspoň velikou práci Potebnjovu (*Iz zapisok po ruskoj grammatike I–IV*), syntaktické stati Jos. Zubatého (většina jich je otištěna v II. svazku *Studií a článků*, P. 1954) a práce Fr. Trávníčka.

² Srov. *Historická mluvnice česká 3*, Fr. Trávníček, *Skladba*, P. 1956, 21; viz též 42 a 115.

lidové mluvě (nejčastěji mluvené), a lidové, zejm. vyprávění, kde je syntaktická stavba sevrěnější.

Příčiny uvedeného rozdílu vyplývají z povahy spisovného jazyka. Spisovné projevy, mezi nimiž mají vedoucí místo projevy psané, nejsou svým obsahem zpravidla bezprostředně spjaty se situací, v níž jsou pronášeny nebo psány, a tím méně se situací, v níž jsou čteny. Nelze v nich proto počítat se snadným porozuměním jako u sdělení obsahově přímo spjatých s aktuální situací. Chybí i dokreslení gestem a intonačními prostředky. Vedle toho bývají sdělované obsahy mnohem složitější. To vše nutí k jasnější a složitější formulaci. A autor písemného projevu má na to také více času a má k ní zkušenosti, získané uvědomělým osvojováním spisovného jazyka — výukou ve škole, četbou apod. Ovládnutí spisovného jazyka je podkladem k složitějšímu spojování myšlenek ve vyšší celky s ujasněnou hierarchií. Naproti tomu živý lidový jazyk vyjadřuje i při vyprávění proud myšlenek, jak se mluvčímu postupně vybavují, sepjaty tematikou, časovými, prostorovými a jinými souvislostmi, nebo i pouhou asociací.

3. V době, kdy vznikaly první písemné památky v domácím jazyce, nebylo ovšem ještě spisovné tradice, která by vypěstovala větší rozpětí mezi řečí psanou a mluvenou; lze tedy očekávat, že se tu ve velké míře odrazí vlastnosti jazyka mluveného. Zatím však najdeme takových jevů v našich památkách poměrně málo, zejm. ve stavbě věty jednoduché. Zdá se, že věta byla i ve své složitější podobě v podstatě hotova již v době předpísemné, v kulturnější podobě mluveného jazyka.³ Tím si vysvětlíme, že do písemných projevů neproniklo mnoho zbytků volnějšího sepětí částí věty, a i ty se poměrně rychle odstraňují. Zato souvětí se z velké části ve spisovném jazyce teprve vytváří a v celém rozsahu dotváří, diferencuje a ustaluje.⁴

Nesmíme přitom zapomínat, že vytváření spisovného jazyka neprobíhalo úplně spontánně a autonomně. Silně se uplatnil vliv hotového spisovného jazyka, přineseného zvenčí. Na tom se tvůrci domácího spisovného jazyka učili, z něho překládali — a tak chtěli nechtě napodobovali mnoho z jeho syntaktické stavby, když měli věrně a přesně tlumočit texty, mnohdy posvátné, a proto neměnné. Byli nuceni vytvářet z domácích prostředků ekvivalenty už hotových, dávno vypracovaných syntaktických konstrukcí. To značně zastírá vlastní, domácí vývoj syntaktických prostředků a konstrukcí a ztěžuje osvětlení jejich geneze. Památky původní se objevují většinou až později a jsou již poznamenány spisovnou tradicí, a ani památky neliterární jí nejsou prosty. Proto nám o celkové stavbě věty a souvětí v době předhistorické dávají v mnohém ohledu jasnější obraz dnešní lidová nářečí, než staré literární památky; škoda, že jsou po syntaktické stránce tak málo zpracována.

³ Existenci kulturního dialektu středočeského před vznikem spis. češtiny předpokládá B. Havránek, *Vývoj spisovného jazyka českého* (Čs. vlastivěda, ř. II.) 15n.

⁴ Zdá se mi však, že ani vzhledem k větě jednoduché není plně oprávněný názor A. Meilleta (*Le slave commun*,² Paris 1934, § 538), že se struktura věty v historických obdobích slov. jazyků, ba i v jazycích dnešních, jen nepatrně liší od struktury věty psal. i praide. To platí jen pro nejzákladnější, jednoduchý větný typ. Ale změny ve struktuře složitější věty a souvětí nelze redukovat v podstatě jen na obnovování syntaktických prostředků, zejm. spojek a relativ. Ostatně ani to není jev pouze lexikální, neboť změny prostředků jsou doprovázeny i změnami významovými a přestavbou celých typů spojování větných členů a vět.

Situace při vzniku a ustalování jednotlivých slovanských spisovných jazyků byla ovšem různá. Připomeňme si jen rozdíl mezi vytvářením prvního slovanského spisovného jazyka, staroslověnštiny, a vznikem spisovné češtiny. Tam vybírá a ustaluje uvědoměle a bez tápání syntaktické prostředky filologicky vzdělaný a nadaný Konstantin, a opírá se při tom o řečtinu; zde vzniká spisovný jazyk vedle vládnoucí latiny postupně, jako výsledek pokusů mnoha jedinců na různých místech, a proto s četnými případy kolísání a s pronikáním většího množství prvků živé řeči, s níž měl spisovný jazyk stálý kontakt. U ostatních Slovanů se projevuje při formování domácího spisovného jazyka vedle vlivů cizích vždy i jazyk příbuzný: na východě a jihu církevní slovanština, u Poláků čeština.⁵ To vytvářelo zcela jiné podmínky: mnohé prostředky a konstrukce bylo možno prostě převzít nebo napodobit. Vedle toho sloužila v některých oblastech písemnictví dlouho církevní slovanština sama a domácí spisovný jazyk, když se rozvinul (jako jazyk staroruský), měl omezenou oblast působení — proto mnohé prostředky prostě nepotřeboval. A projevy jím psané jsou mnohem bližší mluvené řeči, než je tomu u nás; záleží ovšem i na autorovi a na obsahu památky. Pěkně to vidíme na některých památkách staroruských. Uvedu malý úryvek z *Putování Afanasije Nikitina přes tři moře*:⁶

I tutъ estъ Indějskaja strana, i ljudi chodjatz nagy vsě, a golova ne pokryta, a grudi goly, a volosy v odnu kosu plemeny, a vsě chodjatz brjuchaty, děti rodjatz na vsjakyj godъ, a detej u nichъ mnogo, a mužy i ženy vsě černy; jazъ chožu kudy, ino za mnoju ljudej mnogo, divjatsja bělomu čelověku. A knjazъ ich — jota na golově, a drugaja na bedrachъ; a bojare u nich chodjatz — jota na pleščě, a druguja na bedrachъ, a knjagyni chodjatz — jota na plečemъ obognuta, a drugaja na bedrachъ; a slugy knjaziža i bojarъskyja — jota na bedrachъ obognuta, da ščitъ da mečъ v rukachъ, a inuja s sulicami a iny s noži, a inuja s sabljami, a inyi s luky i strelami; a vsě nagy, da bosy, da bolkaty; a žonki chodjatz golova ne pokryta, a grudi goly ... (372).

Srovnajme s tím ukázkou z naší památky, tematicky příbuzné a dosti blízké i postavením autora a dobou vzniku — z *Cesty Martina Kabátníka*:⁷

Potom v Egyptě často sem je vídal. Mamalici všecko oděv biely mají a nesú z plátna z čistého dělaný, kteréž slove kolč, a vyšívané jsou sukně jich podobně k hazukám, než jsou obyčejem jiným dělané, nebu jsou v nich obuojkové, že všecko hrdlo přikryje, a jsou dlouhé, až se po zemi vleku, a po těch se sukniach opasují tkaníčkami hedbávnými velmi čistými; a neumějí se oni opasovati a velmi nekřtaltovně se opasují. Také žádný mamalik nechodí v botkách ani v střevícech, než bos chodí a na trepkách jako bosák, a když na kuoň vsedne, tehdy bos i bez trepek jede a pacholek za ním trepky nese; neb sem na to častokrát hleděl a díval sem se tomu. (31 A)

⁵ I u nás staroslověnština připravila v jistém smyslu půdu pro vznik spisovné češtiny, ale časový odstup mezi potlačením stsl. písemnictví a vznikem prvních souvislých památek českých byl příliš veliký, aby se mohly ve větší míře převzít hotové syntaktické prostředky.

⁶ *Chozenje za tri morja Afanasija Nikitina 1466—1472 gg.*, vyd. AN SSSR, Moskva—Leningrad 1948. Úryvek i další doklady citovány podle znění Troického opisu ze XVI. stol.; číslo označuje list rukopisu.

⁷ Cituji podle Práškovy vydání ve Sbirce pramenů I, ř. 2, č. 1, P. 1894. Při srovnávání je třeba pamatovat, že mezi oběma památkami je stylistický rozdíl: u Martina Kabátníka jde o zápis vyprávění a vzpomínek (Adam bakalář ho charakterizuje jako „člověka velmi přívětivého a libých rozprávek“), kdežto u Afanasije Nikitina o stručné poznámky praktického kupce.

4. Obraz intonačního členění starých projevů je zastřen nedostatkem interpunkce. Ale přece můžeme tvrdit, že bylo méně výrazné než dnešní členění spisovných projevů; spíše bylo blízké navazování vět v projevech lidových. Především asi nebyly syntaktické jednotky od sebe tak jasně odděleny koncovými pauzami jako dnes; rozlišení koncové pauzy, která odděluje samostatné syntaktické celky, a nekoncové, která je pouze vnitřné člení a spíše spojuje jejich části, bylo zřejmě labilní. Snadno se o tom přesvědčíme, pokusíme-li se zavést do některé staré památky dnešní interpunkci. Obyčejně jsme v celém odstavci na rozpacích, můžeme-li v něm někde napsat tečku — zpravidla se tam hodí jen čárky nebo nanejdříve středníky. Jednotky nejsou jasně uzavřeny ani svou syntaktickou stavbou. Kromě toho zastírá koncové pauzy velmi časté užívání navazovacích slov, většinou souřadících spojek. V mnohých stč. památkách nenajdeme skoro větu, která by nezačínala spojkou *a*, *i*, *neb*, *proto* apod. To snad dosti ilustruje i citovaná ukázka z Martina Kabátníka, a obdobnou situaci v staré ruštině úryvek z Afanasije Nikitina. Takřka závazné je užití navazovacího slova tehdy, když se připojuje složitější syntaktická jednotka, začínající větou vedlejší nebo přechodníkovou vazbou. Navazovací slovo ji tu zřejmě oddělovalo od věty předcházející, aby nedošlo k mylnému spojení. (Je to něco podobného jako v dnešním jazyce, když je v souvětí jedna z několika souřadně spojených vět rozvita anteponovanou větou vedlejší. Srov. z Němcové [*Nár. báchoroky a pověsti I*]: *Běžela, vzala džbánek, a když jej čistě umyla, nabrala u studánky vody a pánovi donesla.*) Srov. ze stč.: *...nižádnému nic neřek, i vyjde z domu a u velikém smutčě i zajide na púšť. A když, u veliké truchlosti jsa, i zablúdi, tu sě mu uda přijiti k klášterci svatého Antonie. A tu užřev miesto utěšené, tu osta. A když svatého Antonie počě tázati...* OtcB 38a. Ze strušt.:

I privedoša ja kž kladjazju, iděže cěžb, i počerpoša vědromъ i ljaša v latki. I jako svariša kiselъ, i poimše pridoša s nimi k drugomu kladjazju, i počerpoša syty, i počaša jasti sami pervoe, potomъ že pečenězi. I udivišasja, i rekoša: ... Ljudbe že naljaša korčagu cěza i syty ot kolodjazja, i vdaša pečeněgom. Oni že prišedše povědaša vsja byvšaja. I varivše jaša knjazi pečenězstii, i podivišasja. I poimše tali svoja i oněchъ pustivše, vřstaša ot grada... Povest' vrem. let k r. 997.

Na méně výrazné rozčlenění projevu ukazují i dosti časté případy zániku pauzy nebo jejího přesunu, jak nám to dosvědčuje poloha příklonek a vznik složených spojek. (O tom bude ještě zmínka.)

5. I když je přímých stop volné syntaktické stavby mluvených projevů ve stč. památkách poměrně málo, přece je jejich odstraňování pro vývoj české věty příznačné a souvisí i s některými změnami dalšími. Přitom je vnitřní zpevňování a stmelování základních syntaktických jednotek v přímé souvislosti s jejich výraznějším oddělováním od jednotek sousedních, s jasnějším členěním projevu. Uzavřenost jednotlivých vět v kontextu, intonační, syntaktická i významová, je příznak historicky vzniklý; pro starý jazyk — stejně jako dosud pro velkou část lidových projevů — platí jen s jistým omezením nebo neplatí vůbec. Na to je nutno při posuzování větné platnosti různých stč. konstrukcí pamatovat. Totéž lze říci i o jiných slovanských jazycích, třebaže tu jsou i značné rozdíly.⁸ Pokusím se naznačit, jak tento vývoj probíhá v češ-

⁸ Odlišná je situace zejména ve stsl., která je i po této stránce dosti závislá na řeckých předlohách.

tině, a upozornit na některé shody i rozdíly ve srovnání s jinými slovanskými jazyky, především se starou ruštinou.

VÝVOJ VĚTY

6. Základním typem slovanské věty je podle shodného názoru jazykovědců už od dob praslovanských dvojjmenná věta slovesná. Vedle ní měly své místo i jednočlenné věty slovesné, tzv. věty neosobní, ale jejich vývoj není zvlášť charakteristický, přestože i zde došlo k zajímavým změnám. (Srov. např. šíření typu *vetrom kryšu sneslo* v ruštině.) Mnohem významnější úlohu měly ve vývoji syntaktické stavby věty jmenné (zejm. jednočlenné věty substantivní) a věty citoslovečné. Byly častější než dnes a jejich užívání nebylo tak omezeno: jednak existovalo více typů jmenných vět i bohatší škála vět citoslovečných, jednak se daleko svobodněji spojovaly v souvětí. To pěkně ukazuje Fr. Trávníček v *Neslovesných větách v češtině* a ve *Skladbě*.⁹ Srov. např.: *div, že mě vidíte žívu Hrad.*; *kto zbožie žádá cizieho, strach, aby nezbyl vlastnieho* Baw.; *patřiti budem na zemi, anot tmy smutka* Pass.

Nejvíce jmenných a citoslovečných vět je doloženo v přímé řeči — tedy v přímé reprodukcí projevů situačně prvotních. V takovém užití jsou tyto věty z velké části živé dodnes. Rozbor dokladů, v nichž jsou mimo přímou řeč, v projevech situačně druhotných, ukazuje, jak tyto projevy vznikaly přenesením projevů situačně prvotních a pak jejich přehodnocováním a adaptací. Tak doklady toho typu, jaký jsem citoval z *Passionálu*, vznikly podle výkladu Jos. Zubatého a Fr. Trávníčka tak, že se reprodukoval projev situačně prvotní a předeslala se uvozující věta, informující o situaci, v níž byl nebo bude pronesen: „*patřiti budem na zemi: hle! tmy smutku!*“ Je to obdoba přímé řeči. Když se v dalším vývoji souvislost s projevem situačně prvotními zastírala, přehodnocovaly se takové věty anebo zanikaly. Lze tedy říci, že hojnější užívání jmenných a citoslovečných vět je důsledkem a zároveň reliktem genetické souvislosti spisovných projevů s mluvenými.

7. Dnes se nám zdá často nepravděpodobné, že by se byl jazykový projev někdy mohl skládat z mnoha drobných větných jednotek, paratakticky řazených; nemůžeme uvěřit v jejich větnou platnost. Nezapomeňme však, že takové větičky byly mnohem méně uzavřené než dnešní věty, že tvořily navzájem jakýsi řetěz a opíraly se o věty slovesné. Nebyly sice jejich větnými členy, ale souvisely s nimi, doplňovaly sdělení v nich vyjádřené.

Zachovaly se nám ostatně i doklady skoro čistě jmenného vyjadřování, např. v lapidárním výčtu právních předpisů v *Knize rožberské*, nebo v popisech Afanasije Nikitina. Srov.

Z hlavy trój pohon; z chromoty trój pohon; právo železo. Z oči vynětie trój pohon. Z jazyka uřezánie trój pohon. Z podávanie ženy trój pohon; právo od-přisieci se samému sedmému, že nevinen. (Kap. 8.)

V Bederi že torgъ na koni, da na tovarъ, da kamky, da šelkъ i na vsjakoj inoj tovarъ, da kupiti v nemъ ljudi černyja; a inyja v nemъ kupli nětъ. Da vse tovarъ

⁹ Srov. celé *Neslovesné věty v češtině* (I, Brno 1930, II, 1931) a ve *Skladbě* (Historická mluvnice česká 3) 8n.

ichъ gundostanъskoj, da srъjastnoj vse ovoščъ, a na Rusъskuju zemlju tovara nětъ. A vse černuja, a vse zloděi, a žonki vse bljadi, da vědъ, da tatъ, da ložъ, da zeli, gospodarja morjaty (374b).

V takových projevech méně vadila omezená sdělnost jmenných vět — jde tu o výčet právních ustanovení nebo různých znaků při popisu. Jinde však při výraznějším rozčlenění projevu jmenné věty jako samostatné jednotky neobstály. Když měly platnost samostatné predikace, verbalizovaly se — buď jen syntakticky (např. *lze, nelze*) nebo častěji připojením spony, event. i jinak. Srov.: *strach, by tě (pes) neukúsil* Tkadl. × *stracht mě jest, byt z toho nejměl více zráty, než zisk bude* Štít. Tento proces popisuje a hojně dokládá Fr. Trávníček.¹⁰

8. Když však jmenné věty vyjadřovaly sdělení vedlejší, ztrácely většinou větnou platnost a včleňovaly se do sousední věty jako její členy. Tak vznikaly složitější rozvitě věty. Pro češtinu tento proces podrobně popsal opět Fr. Trávníček ve svých *Neslovesných větách*, vycházejí z objevných prací Zubatého;¹¹ pro jiné slovanské jazyky bohužel podobné práce nemáme. Nejde totiž o jev pouze český, ale paralelní vývoj pozorujeme i v ostatních slovanských jazycích a jeho počátky jsou už praslovanské nebo i starší. Zubatý jej dokládá z mnoha jiných jazyků ide. Uvedu několik příkladů s paralelami z ruštiny.

1. Dvě jmenné věty splynuly v dvojčlennou větu jmennou — z jedné vznikl jmenný přísudek. Srov.: *nedospělý lékař dospělý záhubce* Ezop; *a boj ichъ vse slony* Choženije 375a. (Odtud shoda typu *čas jsou peníze*.)

2. Jmenná věta ztrácí větnou platnost a stává se členem druhé věty. Při tom jsou dvě možnosti:

a) Zůstala samostatným větným členem, odděleným od větného celku nekoncevou pauzou.¹² V tomto případě zůstává jméno často v nominativu, i když by mělo mít podle funkce ve větě jiný tvar; někdy se však větné konstrukci tvarem přizpůsobilo. Srov. *lež, ta jest vždy k krádeži připletena* ŠtítBud 156; *ten kat, když vyšel z domu, utkav jej lev, roztrhav i snědl* PassKlem 201a; *aj, dvě dětátce moji, z těch jedno vezmi sobě* GestaBř 132b; *pravdu, tu sobě ve dščky vložila* Tkadl 4b; *svatá Mandalena uzřela dva anděly, jeden v hlavách a druhý v nohách* Krist 108a × *viděla dva anjely . . . jednoho v hlavách a druhého v nohách* EvVíd 22a (J 20.12) = EvOl, Norimb, Melantr.; *a pročii voji, desetýi pride každo vъ svojasi* Sinod. 198.6; *i ljudi mnogy grada togo, ovy pobiša, a drugy izъimaša živy* Sinod. 277.15; *vъ tož lét ispъsaša čstno pritvory vsę vъ stěji Sofii Nověgorodě. archiepsrъ Nifontъ* Sinod. 46.5; *a privozjatъ vse moremъ vъ tavachъ, Indějskija zemli korabli* Choženije 372b. Srov. též připojení takové apozice spojkou *a* (je to snad svědeckým větné platnosti?): *a zemlja že toja Melik-chanova, a cholopъ saltanovъ . . .* Choženije 383a.

Někdy se starý sminativ chápal podle kontextu jako akusativ; o tom svědčí přidání předložky: *i vyvędosta Mъstislava, Gjurgevъ vъnukъ* Sinod. 62.13; *poslaša po Jaroslava po Vsevolodice, po Gjurgevъ vъnukъ* Sinod. 159.18.

¹⁰ *Neslovesné věty II*, 125n. a *Skladba* 12n.

¹¹ *Neslovesné věty II*, 132n. Odtud přebírám i většinu dokladů stč.

¹² O samostatných částech věty v češtině viz Fr. Trávníček, *Slavia* 7 (1928–29) 808 až 818, a *Neslovesné věty II*, 135n. Značnou pozornost jim věnuje J. S. Istrina, *Sintaksi-českije javlenija Sinodalnogo spiska 1-j Novgorodskoj letopisi*, Petrograd 1923, 173n. (zvl. otisk z IzvORJaSl 24 a 26).

b) Jméno se stalo normálním větným členem; přitom se zpravidla podřizuje svým tvarem syntaktické stavbě věty (zejména se odstraňuje nominativ, který je stále výrazněji jen pádem podmětu). To je v podstatě proces předhistorický. Ale ve starých památkách jsou stopy původní větné platnosti takových členů věty. Některé konstrukce ustrnuly a udržely se poměrně dlouho.

Tak se v strus. památkách, zejm. v gramotách, hojně vyskytuje nom. místo předmětového ak. v infinitivních větách tohoto typu:¹³ *a ta gramota Ivanu i jeho drugamъ vydati* Nov. gram. 29, *a ta zemlja ocistiti. matjeju i samuili* Dv. gram. 17; *i sudžjamъ tomu Nemčinu učiniti vina i kaznъ po sudu* Novg. gram. 34.

Obyčejně se tu mluví jen o nom. sg. fem., zřejmě proto, že u jiných typů nelze odlišit nom. od ak., ale nominativní platnost měly nepochybně i tvary mužské a střední (srov. *kaznъ* v posledním dokladu).

Jmenné věty nominativní, vyjadřující místo nebo čas, staly se po ztrátě větné platnosti příslovečnými určeními. Starý nominativ se tu ovšem nemohl udržet: kde to bylo možné, chápal se za ak., nebo se odstraňoval mechanickým přidáním předložky a pak i změnou tvaru. Ale máme doklady i na nepochybný nom. Ze stč. našel dva doklady J. Zubatý:¹⁴ *od toho mostu svrchu psaného jedna míle jest městečko dobře veliké* Lobk 3a; (list) *dán ve vsi míle od Brodu Německého* ArchČ 6,272 (1502). Cituje i podobný doklad strus.: *niže řeky Samary milja na Dněprě porogъ Kodakъ, a niže Kodaka milja porogъ Zvonec.*¹⁵

Podářilo se mi najít pozoruhodný strus. doklad na časové určení: *a Meliktu-čarъ... бѣjetsja s kafary 20 lětъ jestъ, to jeho pobijutъ, to onъ pobivajetъ ichъ mnogoždy* Choženije 372b.

Zde spona *jestъ* jednak dokazuje, že výraz *20 lětъ* je nominativ, jednak potvrzuje původní větnou platnost takových určení — kdyby nešlo o větu, nebyla by verbalizace možná.

Podle toho lze za původní nom. a nikoliv ak. považovat i přísl. určení v těchto a podobných dokladech: *léto božie tisíc dvě stě den sv. Gotharda u polodne ... země se třásla velmi* Pulk 132a; *klášter konec mosta kázal špižovati* Pulk 148a; *a v rusu ti kňže jezdití osenъ...* Nov. gram. 4; *psana v Polocku, Sentjabrja 7 denъ* Pol. gram. 16;¹⁶ *i kanunъ Spasova dni prijechalъ chozjajučiči Machmetъ chorosanecъ* Choženije 374a: *svěřšiša cřkovъ kamenu ... na chřlmě, kopěsъ Slavna* Sinod. 126.5; *i staša v Nevě ustъje Izěry* Sinod. 251.19.¹⁷

K výkladu takových určení jako nominálních vět vedly Zubatého mechanicky utvořené předložkové výrazy jako stč. *v ta doba, v jedna doba, v ta doby, v ty pátá hodina* (JeronKlem) aj.: pod. je v srbocharvátštině *u ta doba, u to doba* a v ruštině *v ta pory* (analog. též *v ta dni*). Srov. i podobné výrazy místní: *bude panovati... až do kraj světa* ŽKlem 71.8; *králová z kraj světa přišla* BrigF 76.¹⁸

¹³ Srov. V. I. Borkovskij, *Sintaksis drevnerusskich gramot (Prostoje predloženiije)*, Lvov 1949, 338n. Odtud citované doklady.

¹⁴ *Studie a články II*, str. 49 (ve stati *V ta doba, v ta doby* atp.).

¹⁵ Z díla Popovova, *Sintaktičeskije issledovanija*, Voronež 1881, 61.

¹⁶ Viz V. I. Borkovskij, op. cit. 375.

¹⁷ Srov. J. S. Istrina, op. cit. 158.

¹⁸ Viz citovanou stať Zubatého (*Studie a články II*, 54n.) a u Trávníčka v *Neslovesných větách II*. 167n. (zvl. 169 a 175–177).

Hojně dokladů podobných typů poskytují lidová nářečí — ba více než staré památky.

Jos. Zubatý přesvědčivě dokázal, že se v našich doplňcích a určeních původních okolností vesměs skrývají pův. jmenné věty nebo aspoň sekundární jmenné atributy. Odtud doplňkový nominativ.¹⁹ Hojně příklady lze uvést i ze struž. Srov. *a žonki chodjatъ golova ne pokryta* Chožení je 372a; *zimě že u nichъ chodjaty ljudi foto na bedrachъ* . . . Chožení je 373b. Naproti tomu je již instr. kvalit. (při vztahu k předmětu) v tomto dokladu: *a nas otpustili golimi golovami za more* Chožení je 370a.

Ve stč. najdeme doklady, v nichž je jen část několikanásobného určení v očekávaném pádě a ostatní jsou v nom., takže se nám zdá, že jde o anakolut: *vlasyť má černé, nákaďeravé, oči veliciej, brada dlúhá, šedivými vlasy promiešaná (-ána?)* Pass 456; *muži . . . v plášťích krásných, kukly široké, čepice vysoké a břicho sádlné, takové řády boží slavně vedú* ChelčPař 134a. Ve skutečnosti je to zbytek nominální větné platnosti.²⁰

Uvedenými příklady jsem ani zdaleka nevyčerpal všechny případy přechodu původních nominálních vět ve větné členy. Velmi důležitý a zajímavý je na příklad vývoj pův. nominální věty *jedno* v příslovce a zčásti ve spojku, zánik větné platnosti negace *ne, ně* (který vedl ke vzniku spojek *než, nebo, něbrž*) a m. j. Tyto procesy probíhaly v různé době, ale zbytky starého stavu v památkách svědčí o tom, že v mluveném jazyce nebyl tehdy vývoj ještě dokončen. To ostatně dosvědčuje stav v dnešních nářečích, kde je podobných dokladů mnohem více. Jejich zachování umožňuje volnější syntaktická organizace věty, která se udržuje jako relikv stáří rozčlenění projevů. Ve spisovném jazyce, který tíhne k sevřené mluvnické stavbě syntaktických jednotek, nemohly se takové konstrukce udržet a musely se podřídit celkové stavbě věty.

9. V této souvislosti je nutná poznámka o přechodníkových vazbách. Jsou dosud spory o jejich větnou platnost ve starém jazyce. Domnívám se, že důvody, uváděné již J. S. Istrinovou,²¹ svědčí jasně o tom, že je nelze chápat jako pouhé větné členy — že byly skoro v jedné rovině s větami vedlejšími a že svým dějovým významem dokonce předčily mnohé věty nominální. Nebyly ovšem úplně samostatné, nestávaly asi vůbec izolovaně, samy o sobě. Ale ve volně členěném souvislém projevu, v němž se opíraly o sousední věty slovesné, měly podobné místo jako jiné útvary, jimž větnou platnost přizná-

¹⁹ Ve stati *K výkladu některých přísloví, zvláště slovanových (Studie a články II, 106n.; srov. i Trávníček, Neslovesné věty II, 162n.)*. Kritické připomínky Trypučkovy (*Mianownik w roli przysłowka w słowiańskich językach I, Uppsala 1948*) se nedotýkají základních tezí Zubatého (a nejsou ostatně všechny přesvědčivé).

²⁰ Srov. Trávníček, *Neslovesné věty II, 161 a 194n.*

²¹ V citované práci, str. 73n. Vedle spojového připojování přechodníkových vazeb, o kterém podrobně mluvil ve svém referátu prof. Kurz, upozorňuje Istrinová především na to, že společný podmět býval součástí přechodníkové vazby (podobně jako při antepřonované větě vedlejší) — to je u pouhého větného členu nemožné (a není to obvyklé ani u dnešních přechodníků, které se staly větnými členy). Srov.: *a po šesti dnech pojem Ježiš Petra a Jakuba a Jana, bratra jeho, i vede je na vysokú horu* EvZim Mt 17.1; *тэгдэж үгжувъ Мьстислав. Мьстиславлицъ. зло то . вьjecha вь Новгородъ* Sinod. 163.12. Charakteristické je i užití přechodníků po relativěch a v závislých otázkách, např.: *vzemleši ideže ne položь . i žьneši egože ne сэавъ* Zogr Lk 19.21; *vsego že pače ubogychъ ne zabyvajte, no jeliko moguše, po silě kormite* Poučeníje Vladimira Monomacha; *nenie kto čьky pridada* AlxV 480; *neviete co prosiee Krist 81a; poče náramně plakati a slzy štěďe vylévati, jimižto okazujic horlivě milost a žalost* Troj 87a.

váme. Proto se drželo i spojkové připojování, ať už byl původ těchto spojek jakýkoli (ostatně i jinde lze původ spojovacích slov vykládat obdobně). V dalším vývoji, v souvislosti s výraznějším členěním projevů, přiklonily se přechodníkové vazby těsněji k větě, kterou významově doplňovaly, a včlenily se do ní jako volně připojený větný člen. A tu spojky postupně ustupují, protože neodpovídaly svým nejčastějším významem (obvykle slučovacím) vztahu přechodníkové vazby k určitému slovesu. Podobně zanikají i spojky v apodozi podřadného souvětí. Ve stsl. je tento vývoj mnohem pokročilejší než např. ve staré ruštině nebo staré češtině; to pěkně vyniklo z výkladů prof. Kurze. Souhlasím s tím, že zde už o větné platnosti přechodníků nelze dobře mluvit, až na malé zbytky. To je v soulase i s jinými syntaktickými jevy stsl.; stsl. nereprezentuje vždy nejstarobylější stav, přestože jde o doklady chronologicky nejstarší.

Další vývoj přechodníků, charakterizovaný především ztrátou shody s podmětem a připomínající adverbializaci doplňku, byl složitý a vedl k různým výsledkům v jednotlivých slovanských jazycích; při tom se uplatňovaly i vnější vlivy. Ale to už je samostatné téma.

10. Ve vývoji jmenných vět a konstrukcí jdou slovanské jazyky sice v zásadě stejným směrem, ale srovnání dnešního stavu ukazuje i značné rozdíly, pokud jde o sklon k nominálnímu vyjadřování. Jak známo, stojí zejm. čeština a ruština na dvou krajních pólech; polština je v mnohém mezi nimi. Větší sklon k jmennému vyjadřování zjišťujeme už ve strus. památkách ve srovnání se stčes., ale mnohé rozdíly jsou jen důsledkem jiné realizace společné tendence. Tak je charakteristický rozdíl ve využití spony, třebaže v obou jazycích došlo k verbalizaci jmenných vět. Při vývoji přechodníkových vazeb je nutno vzít v úvahu odlišné podmínky, za nichž se oba spisovné jazyky vyvíjely. Širší užívání konstrukcí s dějovými jmény pak je jev poměrně nový i v ruštině.

11. Věty citoslovečné jsou ještě více než jmenné spjaty s projevem situačně prvotními — a proto se také ve spisovném jazyce mimo přímou reprodukci situačně prvotních projevů neudržely. Už v mluvených projevech situačně druhotných se mnohých citoslovců neužívalo; jiná, zejména citoslovce deiktická, která se tu více držela, ztrácela svůj citoslovečný význam a spolu s ním i větnou platnost. Přikláněla se k sousední větě, většinou následující, a měnila se ve významově skoro bezbarvé partikule (Zubatý mluví o větových partikulích, Trávníček je výstižně nazývá částice náladové). O zániku pauzy svědčí postavení příklonek. Srov. např. tyto doklady:²² *uzřě, nalit, lid se běře Ol. × liška mnieše oklamajíc čbána, nalit se oblúdi sama Hrad.*

Práce Zubatého a Trávníčkovy ukázaly na českém materiálu, že se takové náladové partikule, které se v některých spojeních vět houževnatě držely i při jejich těsnějším sepětí v projevech situačně druhotných, měnily ve slova gramatická, většinou ve spojky. Akad. Trávníček v nejnovější své práci na toto téma, ve *Skladbě (Historická mluvnice česká 3)*, podstatně rozšířil repertoár spojek pocházejících z deiktických interjekcí. Vedle *nali* a *ano* takto objasňuje i vznik spojek *a*, *i*, *že*, *jako*, *ješto*, *až*, *všako*, *jedyžto*, *jedaž*. I když mnohé výklady budou ještě předmětem diskuse a vyžadují doplnění srovnávacím pohledem, je v zásadě předpoklad o vzniku mnohých spojek z partikulí (původu většinou citoslovečného) přesvědčivý a plodný. Studujeme-li historickosrovnávací me-

²² Viz Trávníček, *Skladba*, 14n.

todou funkce spojek ve slovanských jazycích a snažíme se v minulosti, v období jazykové jednoty, najít výchozí bod jejich vývoje, docházíme k závěru, že snad všechny tzv. původní spojky měly tehdy spíše povahu partikulí, u nichž funkce spojovací teprve časem převládla. Zde čeká srovnávací slovanskou jazykovědu ještě mnoho obezřetné práce.

Vedle spojek vznikaly z větových partikulí i částice obsahové, které se ovšem mohly dále vyvíjet ve spojky. Tak např. tázací partikule *li* mohla vzniknout podle výkladu Zubatého z větové partikule neurčitěho významu.²³

Je zajímavé, jak se ve využití starých partikulí ke spojovací funkci mezi sebou slovanské jazyky liší. Nápadný je např. rozdíl mezi ruštinou a češtinou ve spojkách podřadných: ruština nahradila staré spojky pocházející z částic jako *ače, aže, at* prostředky novými; srov. i rus. *что* × čes. *že*, nepatrné využití *neželi* × čes. *než, nežli* (samo *ne* je ovšem od původu jmenná věta) aj.²⁴

12. Samostatnou kapitolu by bylo možno věnovat i tomu, jak při těsnějším spojování vět a výraznějším rozčleňování projevů ztrácely větnou platnost i mnohé věty slovesné. Stávaly se také částmi věty, nejčastěji vsuvkami; vedle toho z nich vznikly i spojky (srov. čes. *jestliže*, pol. *jesli*, rus. *jesli*; čes. *buď*, pol. *bądź*, rus. lid. *bud'*; rus. *bude* aj.).

VÝVOJ SOUVĚTÍ

13. Ve vývoji souvětí se uplatňuje ještě výrazněji než u věty jednoduché jasnější členění jazykových projevů a vnitřní sjednocování jednotek takto vzniklých. Východiskem tu zřejmě bylo volné navazování proudu vět, které za sebou následovaly tak, jak se mluvčímu vybavovaly myšlenky. Významové vztahy mezi nimi nebyly přitom jednoznačně vyjádřeny jazykovými prostředky.

K takovému předpokladu nás vede zkušenost se studiem vzniku a vývoje jednotlivých souvětých typů. Ukazuje se stále jasněji, že snad všechny prostředky hypotaktické vznikly buď z prostředků, které dnes chápeme jako parataktické, nebo ze slov, která původně neměla spojovací funkci. Sepětí vět bylo zřejmě volnější a v mnoha případech lze vytušit jejich původní samostatnost — mnohé si totiž zachovávají takovou podobu, jakou měly samy o sobě v projevu situačně prvotním.

V starých památkách je tento stav většinou zastřen, protože se v nich napedobují souvětěné konstrukce cizího spisovného jazyka, z něhož se překládá; pozornější pohled však odkryje mnoho stop staršího stavu. Kromě toho se v některých památkách, zejm. původních, zachovaly charakteristické zbytky starého způsobu spojování vět. Nejvíce dokladů najdeme v těch památkách strus., které nebyly hlouběji zasaženy vlivem csl. Uvedu malý úryvek z několikrát již citovaného *Putování Afanasije Nikitina: Їjunepъ же градъ jestъ na ostrovu na kamenomъ, ne delanъ ničimъ, bogomъ створенъ; a chodjati na goru denъ no jedinomu čelověku, doroga těсна, poiiti nelzja*. Významové vztahy mezi spojovanými větami jsou zde převážně hypotaktické; mohli bychom je vyjádřit asi takto: „Město Čuner pak leží na skalnatém ostrově, který nebyl

²³ Srov. stať *Nali, nali-t*, Studie a články I.2, 53—54.

²⁴ Srov. J. Bauer, *Russkije sojuzy v sopostavlennii s češskimi*, Sborník fil. fak. Brno 1957, A 5, 18—19; viz zde 428—443.

ničím (z ničeho? // nikým?) udělán, *nýbrž* stvořen bohem. Nahoru se jde (celý) den po jednom člověku, *protože* je cesta úzká, *takže* (dvěma²⁵) nelze projít. "Nemůžeme však říci, že by to byla „nevyjádřená hypotaxe“. Na pozadí celého způsobu Afanasiova vyprávění i z nominální povahy spojených vět vidíme, že je to pouhý sled myšlenek, jak si je při zapisování vybavoval; jedna za druhou navazuje, blíže ji osvětluje, ale netvoří s ní jediný pevný celek. A to už je projev situačně druhotný, nespjatý bezprostředně se situací.

Druhým svědectvím o předhistorickém stavu souvětí nám mohou být lidové projevy nářeční. Přestože nářečí prošla od doby vzniku nejstarších slovanských jazykových památek tisíciletým vývojem, zachovává se v bezprostředních, nestylizovaných projevech dosti prvků starého stavu bez podstatné změny.

Na základě stavu ve stč. památkách lze však předpokládat, že mnohé typy souvětí byly u nás pevně ustáleny už v mluveném jazyce vzdělanějších vrstev; jistě v něm už existoval rozdíl mezi spojeními parataktickými a hypotaktickými.²⁶ Ale dotvoření souvětí jako pevné syntaktické jednotky, výrazně odlišné od pouhého sledu vět, jasné rozlišení parataxe a hypotaxe a zformování jednotlivých typů spadá až do jazyka spisovného. Větší nároky na mluvnickou stavbu projevu, vyplývající z povahy písemných projevů, možnost promýšlet formulace a pevně je zachytit a vzor cizího spisovného jazyka — to byly podněty a předpoklady, vedoucí k takovému vývoji.

14. Krystalizace souvětých typů probíhala dlouho a velmi složitě. Spojovací prostředky, vybírané tvůrci prvních písemných projevů z vhodných prostředků mluveného jazyka, zbavovaly se někdy dosti pomalu významových odstínů spjatých s jejich původem a omezujících proto jejich užití v rámci vznikajícího typu. Na druhé straně se též prostředek stával často i výrazem významových vztahů dosti odlišných. Některé se ujaly a rozšířily, jiné zůstaly omezeny na individuální úzus autora nebo na nevelký okruh památek a později zanikaly. Kromě toho pozorujeme obnovení a výměnu mnohých prostředků (zejm. nahrazení starších spojek a relativ od kmene *jo-* novými, tvořenými od kmene *ko-*; v dějinách ruského jazyka ještě vytlačení prostředků csl. i mnohých domácích prostředky novými apod.).

Názorně lze formování souvětého typu ukázat např. na českém obsahovém souvětí označovací. Zde najdeme ve stč. tyto způsoby spojení vět:

1. Spojení asyndetické, např.: *zdieše se jemu v téj hodině, uzřě ve sně tři bohyně* AlxV 735.

2. Spojení s *nali(ě)* // *ano* (*an, ana, ...*) // *a* (+ *já, ty, my, vy*), užívaná jen po slovesích smyslových vjemů ve větě řídicí; např.: *uda se jemu obrátiti i uzřě, nalit na skále plást medu přilnul bieše* OtcA 135a; *neb sem viděl, ano jeden rytieř stojí* Pass 374; *již vizi, a ty na smrt jdeš* Pass 225. Toto omezení vyplývalo z citoslovečného původu uvedených prostředků.²⁷ Funkce obsahové spojky

²⁵ Jiné rukopisy doplňují *a dvěma*. Srov. cit. vyd. 136.

²⁶ Je možné, že některé vedlejší věty existovaly už v praslovanštině, ale v tomto ohledu je stále na místě opatrnost Hujerova (srov. *Úvod do dějin jazyka českého*³, P. 1946, 82 a 94); nejpravděpodobnější je velké stáří vztazných vět, kladených někdy dokonce až do prajazyka *ide*. (ibid. 24).

²⁷ Citoslovečný původ *nali* a *ano* dokázal J. Zubatý ve statích *Nali, nalit* (otištěna ve *Studích a článcích* 1.2, str. 44n.) a *O jistém způsobu užívání zájmena an, on a o jeho původě* (ibid. II, 53n.). Podrobný rozbor stč. materiálu srov. u Trávníčka, *Neslovesné věty* I, 43n. Citoslovečný původ *a* v tomto typu vět předpokládá Trávníček nově ve

nabývaly poměrně zřídka (jen *ano* je častější). Vedle toho měly i funkce jiné, zejm. odporovací. (U *ano* lze napočítat nejméně dvanáctero užití!)

3. Spojení se spojkou *že* (*ježe, eže, ež, ž, žež*), původně dosti výrazně omezená jen na sdělení jistá, nepochybná, např.: *pověz tam svatému opatu, žetě Pemen přišel* OtcB 72a (OtcE: *žet jest*). Toto omezení souviselo s původem spojky a udržovalo se dosti dlouho, protože sdělení nejistá, domnělá apod. vyjadřovaly věty s *by*. Spojka *že* měla i funkci důvodovou a účinkovou.

4. Spojení s *by*, omezená na sdělení nejistá, domnělá, popřená apod.; např.: *ktož se vínem podpil směle, mnít byt měl za sto hřiven cele, mnít sám, byt byl pravý vítěz* Svár 380—381. *By* uvozovalo i věty podmínkové a (vedle častějšího *aby*) účelové, obsahové rozkazovací nebo práci a účinkové.

5. Spojení s *kako*, ve větách původem zvolacích, např.: *vizze každý, kak jest vrátka seho světa čest hi chvála* Jid 6. *Kako* plní obvykle (až do svého zániku) funkci tázacího příslovce. Stejnou povahu měly věty s *kaký*.

6. Spojení s *jako*, nepříliš častá, např.: *avšak svědčí písmo o tom, jakož to město potom opět se jest opravilo* AlxV 2085.

7. Spojení s *jenž* a *řádka*. Srov.: *mnohým to tak protivno slyšeti, jenž v něm jest spasenie* NRada 263; *tehdy ještě více, kdyžto vidí, ješto bohu oběť vzdávámy* OtcACE (× OtcB 114a: *ano*). Základní funkce *jako*, *jenž* i *ješto* byla ovšem jiná — relativní.

8. Ojedinele je doloženo spojení s *až*: *přihodi se, až pojide pop* EvSeitst L 10.31.

9. V starších překladech z latiny jsou spojení s *nebo* (asi chybou za lat. *quia*): *poznal sem, nebo pravda súdově tvoji* ZWittb 118.75 = ŽKlem × ŽPod: *že*.

10. V Tkadl jsou doložena spojení s *co*: *pomni, coť můž (řeč) býti užitečna* TkadlS 23a.

Z deseti uvedených druhů spojení, z nichž žádný nezahrnoval obsahové věty oznamovací v celé šíři, žijí dnes ve spis. jazyce plně jen dva: věty s *že*, běžný a základní typ, a věty s *jak*, užívané jednak po slovesích smyslových vjemů, jednak ve větách citově zabarvených (zde na místě stč. *kako*). Velice omezeny jsou věty s *aby* (po záporu při citovém zabarvení; jsou pokračováním vět s *by*). V minulém století najdeme jako archaismus ještě *an*, *ana*... Kdybychom sledovali celý vývoj tohoto souvětí, viděli bychom, že se spojka *že* dosti brzo rozšířila na celý typ a poněmáhlu vytlačila speciálnější prostředky (zvláště složitý byl vývoj vět s *by*). Tím se celý typ vnitřně sjednotil. Zároveň se odlišil od typů jiných, neboť spojka *že* byla v souvětí důvodovém — mimo speciálnější případy — nahrazena složenou spojkou *protože* nebo se jí užívá jen v korelaci s *proto*, a v souvětí důsledkovém byla také nahrazena složenou spojkou *takže* nebo stojí v korelaci s *tak*, *takový* apod.

Podobným způsobem probíhal vývoj i mnoha jiných souvětých typů: vnitřně se sjednocovaly, některý spojovací prostředek se stal výrazem příslušného vztahu bez průvodních odstínů, a jiné prostředky, původně od něho a navzájem významově odlišené, staly se nejčastěji jeho stylistickými variantami nebo zanikly.²⁸

Składbě, 41—42. — Doklady a výklady k ostatním typům obsahových vět přináší Trávníčkova *Składba* (*eže, že* 56—57; *by* 59n.; *jako* 58; *jenž, jež* 55n.) a *Gebauerův Slovník staročeský* (srov. zejm. doklady na obsahové užití *až* — I, 21; *nebo* — II, 529; *co* — I, 192).

²⁸ Srov. o tom podrobněji v mé stati *K vývoji českého souvětí*, SaS 18 (1957) 29—37.

I zde se dají zjistit zajímavé rozdíly mezi slovanskými jazyky. Tak např. ruština zachovává v mnoha typech souvětí více spojek významově rozlišených. Srov. v obsahovém souvětí oznamovacím *čto a kak* pro sdělení jistá a *budto, budto by, kak budto by, slovno* pro sdělení nejistá, zdánlivá apod.²⁹

15. Při těsnějším spojování vět, které ve vývoji souvětí pozorujeme, odstraňují se postupně zbytky bývalého volnějšího spojení — souřadící spojky v apodozi. Ve starém jazyce jich bylo dosti:

i v souvětí časovém (*a když on umřě, i s jidechu sě bratřie k němu* OtcB 68b), po vedlejší větě vztažné (*opět jiného času starosta, jenž bieše nad rytieře ustavený, i přijide na tu půšt* OtcB 3a) a ojedinele i jinde;

a po větě podmínkové (*viece-li kto má, a viac sě nedostává* ŠtítMus 5b), časové (*tehdy když chtieše tu žádost dokonati, a tu mu sě diábel da poznati* OtcB 6a) aj.;

ale po větě podmínkové (*některá [ženská] bude-liť nízká, ale naplatit se hoščuchami; bude-li mieti krátké vlasy, ale najalšujet je vacúnem dlúhým* ŠtítOp 13a), přípustkové (*ač šíje pod meč neskyteme, ale mečem duchovním tělesně žádosti mrtvíme* Štít. ř. 28b) a časové (*a když jemu... prikázachu poslušnu býti, ale on k tomu slíbi i utrpenie držěti* OtcB 111b);

však, avšak v apodozi souvětí přípustkového (*ač sě sláma ztroskoce pod cepy, však zrno ostane celo* ŠtítBud 180; *kakž koli já v mukách budu, avšak črty hlúbe pod sobú naleznu* OtcB 74b).

Nejdéle se drželo *však*, protože nemávalo ve starém jazyce spojovací funkci (mělo význam blízký nč. „přece“).

Čeština se tu vyvíjela zase jinak než ruština, která zachovala v apodozi přípustkového souvětí v plném rozsahu odporovací spojky. I jiných slovcí, zejména částice *to*, užívá ruština v apodozi častěji než čeština.³⁰

Těsnější sepětí vět umožnilo zřejmě i omezení korelace, dříve velmi rozšířen. Tím, že celé souvětí vytvořilo jediný syntaktický celek, byly vytvořeny i podmínky pro volný větosled. V jazyce starém bylo pořadí vět daleko více ustáleno než dnes, kdy je ve většině typů závislé převážně na významové výstavbě projevu. Statistické zjištění tu ovšem není dobře možné, spíše lze takovou tendenci jen vycítit, protože v překladech se větosled řídí většinou originálem.

Užší sepětí vět vytvořilo i podmínky pro vznik složených spojek: odkazovací výraz se přesunem nebo zánikem pauzy dostal do věty vedlejší a splýnul se spojkou. Tento proces probíhá v češtině zejména od XV. stol. (srov. vznik spojek *protože, takže, dříve než, prvé než* a n. j.; později vzniklo *zatím co*). Se zánikem pauzy je spojen i vznik spojky *jestliže*.

Navenek se projevilo těsnější semknutí souvětí výraznějším oddělením od sousedních syntaktických celků, a to jednak po stránce intonační (jasné rozlišení koncové a nekoncové pauzy), jednak tím, že zanikala nebo se omezovala navazovací slova (zejm. se omezilo užívání spojek po koncové pauze až na několik výjimek — spojky *však, totiž, tedy* a n. j. se na tuto funkci skoro specializovaly).

²⁹ Srov. *Grammatika russkogo jazyka* II. 2, M. 1954, 282–283 a 295–296.

³⁰ Srov. v cit. stati *Russkije sojuzy v sopolavlenii s češskimi*, l. c. 12–13.

16. Závěrem bych chtěl zdůraznit význam studia vývoje věty jako celku, celé její syntaktické stavby. Musíme se snažit pochopit a vystihnout její stav v jednotlivých obdobích jazykového vývoje a neměřit ji měřítky dnešními, nehledat jen, jak se vztahy, běžné v dnešním jazyce, vyjadřovaly v minulosti.

Jsem si vědom toho, že mnohé z mých závěrů a vývodů se budou zdát diskutabilní nebo i pochybené — vždyť skoro všude nám dosud chybí materiálové srovnávací práce, které jediné mohou být základem zobecnění. Ale snad se mi přece podaří vystihnout a doložit širší vývojovou tendenci, která je společným jmenovatelem mnoha jednotlivých jevů ve vývoji věty a souvětí a umožňuje je lépe pochopit. Zdůrazňuji, že je pouze společným jmenovatelem těchto jevů, nikoli snad jejich příčinou. Příčinou vývoje, který probíhá uvedeným směrem, je povaha spisovného jazyka a úkoly, které musí plnit v souvislosti s rostoucími sdělnými potřebami společnosti a s vývojem abstraktního myšlení.

ДРЕВНЕЧЕШСКОЕ ПРОСТОЕ И СЛОЖНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ НА СРАВНИТЕЛЬНОЙ ОСНОВЕ

1. Вводные методические указания.

2. Значительные, всегда имеющиеся различия между литературными (гл. обр. письменными) и народными (гл. обр. устными) речевыми актами; первые четко распадаются на относительно законченные синтаксические единицы, другие — нет. Причины указанной разницы.

3. Первые письменные памятники, однако, отражают свойства устной речи только в небольшой мере, поскольку влияние готового, привнесенного извне литературного языка сильно давало себя знать. Значение изучения простого и сложного предложения в современных народных говорах. Разная ситуация при возникновении и становлении отдельных славянских литературных языков. Примеры лапидарного, сжатого строя предложения древнерусского и древнечешского языков.

4. Интонационное членение речевого потока в древнем языке, его меньшая четкость, вытекавшее отсюда употребление слов с инициально связующей функцией (*i, neb, proto* и др.).

5. Для развития древнечешского предложения общей характерной чертой является внутреннее сплочение и скрепление основных синтаксических единиц — простого и сложного предложений.

Развитие простого предложения

6. Особенно значительную роль сыграло развитие как именных (в частности, односоставных субстантивных), так и междометных предложений. Более частое их употребление в прошлом представляет остаток генетической связи литературных речевых актов с устными.

7. Примеры чисто именного, лапидарного способа выражения; позднейшая вербализация таких построений.

8. Именные предложения с течением времени могли лишаться своей предложенческой значимости (ср. труды Фр. Травничка), превращаясь в член другого предложения (обособленный или необособленный). Документация этого процесса.

9. Заметка о деепричастных оборотах. В древнем языке их нельзя признать только обычными членами предложения, так как они находились почти на одинаковом уровне с придаточными частями; по этой причине они нередко присоединялись с помощью союзов.

10. В общей динамике именных предложений славянские языки идут, разумеется, в том же принципиальном направлении, однако в настоящее время отношение к чисто

номинальному (именному) способу выражения неодинаково (ср. противопоставление чешский × русский языки, с несколько промежуточным положением польского языка).

11. Междометные предложения также лишались значимости высказывания, переходя в частицы или в союзы. Путь от междометия к союзу нельзя, конечно, представлять в упрощенном виде или же его преувеличивать.

12. Утрата значимости предложения некоторыми глагольными предложениями.

Развитие сложного предложения

13. Исходным пунктом здесь, несомненно, была свободная связь предложений в потоке речевого акта, их нанизывание (юкстапозиция). Наибольшее количество примеров такого рода встречается в некоторых оригинальных древнерусских памятниках, каким является „Хождение за три моря“ Афанасия Никитина. Однако еще в дописьменный период многие типы сложного предложения оформились в устной речи образованных кругов. Завершение же процесса создания всей совокупности типов сложного предложения, при резком отмежевании паратаксиса от гипотаксиса относится только к письменному, литературному языку.

14. Становление типов сложного предложения проходило долгими и сложными путями. Документация на чешском типе изъяснительных придаточных повествовательных предложений.

15. Постепенно отпадают остатки прежнего относительно свободного объединения, т. е. сочинительные союзы в аподозисе. Наряду с этим создаются условия для свободного порядка слов частей сложного предложения.

STRUKTURNÍ TYPY SLOVANSKÉ VĚTY A JEJICH VÝVOJ

(ČESKOSLOVENSKE PŘEDNÁŠKY PRO VI. MEZINÁR. SJEZD
SLAVISTŮ, P. 1968, 77–85)

Problematicke strukturních typů slovanské věty a jejich vývoje bylo věnováno syntaktické symposium v Brně 20.—22. X. 1966;¹ referáty, záznam diskuse a některé diskusní příspěvky jsou otištěny ve sborníku *Otázky slovanské syntaxe II*. Tato přednáška vychází z mého referátu na symposiu *Problematika vývoje základních větných typů v slovanských jazycích*, jehož jádrem byl nástin vývoje větných typů v češtině;² je však zaměřena obecněji, k celkové problematice vývoje větných typů, a přihlíží se v ní k výsledkům jednání na symposiu. V pojetí strukturních typů slovanské věty se shodují s M. Greplem (v. jeho referát *K podstatě větných typů v slovanských jazycích*).

0.1. Větu chápeme jako jednotku jazykového systému, a to jako základní syntaktickou jednotku s predikační platností. V každém jazyce může mít věta několikerou gramatickou strukturu; věty s různou syntaktickou stavbou označujeme jako větné typy. Ty tvoří dosti složitý hierarchický systém, protože se diferencují na základě různých dělitek, která se navzájem protínají a kříží. Nejdůležitější jsou diference týkající se stavby predikačního jádra věty; při tom se uplatňují především rozdíly v základní modální platnosti vět (oznamovací, tázací, rozkazovací a přací) a v základní syntagmaticko-predikační stavbě (jednočlenné a dvoječlenné). Další důležité rozdíly souvisí s verbálností nebo nominálností predikátu. Do větné struktury zasahují i jiné faktory: vyjádření různé volní modality, kladu a záporu, různé pojetí děje vzhledem k jeho činiteli a objektu aj. Uplatňují se však většinou tak, že modifikují stavbu větných typů nejzákladnějších a vedou k jejich další diferenciaci. Pokud se rozdíly ve struktuře věty týkají jejich konstitutivních prvků (tj. prvků, které jsou nutnou součástí větného schématu), jde o skutečné větné typy v nižší rovině abstrakce; týkají-li se jen prvků fakultativních, jde jen o varianty jednoho typu.

Větné typy (jako jednotky jazykového systému) se realizují v konkrétních výpovědích, které jsou v promluvách vázány na situaci a kontext. Při tom se jejich stavba obměňuje, ale základní schéma zůstává nezměněno. Jde zde o slovosledné varianty, neplnou realizaci schémat (elipsu), opakování výrazů, vytýkání výrazů apod., podmíněné hlavně funkční perspektivou výpovědi a často i citovým postojem mluvčího. Jsou to též jevy širšího dosahu, nikoli jen individuální. Individuální realizace tvoří až nejnižší patro v této hierarchii od abstraktních systémových jevů absolutní povahy přes jevy promluvové vázané, ale společensky ustálené.³

¹ O symposiu informují časopisy SaS 28 (1967) 75–87 a 178–192, VJa XVI (1967/3) 131–136, a Sborník prací fil. fak. Brno 1967, A 15, 216–219.

² Tato část referátu vyšla předem s názvem *K vývoji základních typů věty v českém jazyce* ve Slavii 35 (1966) 357–364.

³ Srov. k tomu J. Bauer—M. Grepl, *Skladba spisovné češtiny*, P. 1965² (učeb. text vys. škol); M. Grepl, *K předmětu tzv. teorie promluvy*, Sborník prací fil. fak. Brno 1963, A 11, 43–52; též *Emocionálně motivované aktualizace v syntaktické stavbě výpovědi*, Brno 1967 (Spisy FF UJEP).

0.2. Předmětem našich úvah jsou větné typy v rámci syntaktického systému jazyka, nikoli jejich promluvové realizace. Ale k poznání těchto typů docházíme jen abstrakcí od konkrétních výpovědí: pouze ty jsou bezprostředně dostupné našemu zkoumání. To platí zejména pro studium historické, kde se nemůžeme opírat o jazykové povědomí; jediným bezpečným kritériem pro ověření reálné existence větného typu je jeho doložení v zachovaných jazykových projevech. S empirickým východiskem bádání je ovšem nutno spojit i postup deduktivní, který nám umožní zobecnit výsledky materiálového rozboru a překlenout mezery v doložení jevů, dané kusostí zachovaných textů a téměř úplným nedostatkem informací o zvukové (zejm. intonační) podobě jazyka v minulosti.⁴

Pečlivé studium výpovědních variant větných typů má i další význam pro historické zkoumání: ustálené promluvové varianty větných typů ztrácejí někdy svou kontextovou a situační motivaci, přestávají být vázány na výstavbu promluvy a mohou se změnit v nové speciálnější typy v rámci syntaktického systému jazyka. To je z hlediska vývoje větných typů jeden z nejdůležitějších procesů vedoucích ke změnám jejich soustavy.

0.3. Jde nám zde o typy jednoduché věty. Jednoduchá věta však vystupuje v jazykových projevech nejen jako věta samostatná, ale i jako součást souvětí, které chápeme jako spojení vět ve vyšší syntaktickou jednotku. Se studiem souvětí je spjata zvláštní problematika, kterou se zde nebudeme zabývat.

Při studiu typů jednoduché věty jsou nevhodnějším východiskem věty samostatné. Ale můžeme zkoumat i věty v souvětí, pokud jejich základní syntaktická struktura není podmíněna nebo pozměněna souvětěným spojením. To platí pro věty syntakticky nezávislé, především pro věty v souvětí souřadném; hlavní věty v souvětí podřadném tvoří s větami vedlejší obvykle těsnější celek, neboť ta se přímo začleňuje do jejich syntaktické stavby. Věty vedlejší musíme ze zkoumání vyloučit; můžeme k nim přihlédnout nanejvýš jako k doplňujícimu materiálu při studiu syntagmaticko-predikační stavby, protože i v nich se realizuje predikace, ale musíme stále pamatovat, že jde o predikaci vedlejší.

0.4. Blízká příbuznost slovanských jazyků, vyplývající z jejich společného východiska, se odráží i v tom, že můžeme stanovit společné typy slovanské věty. Přesněji řečeno — společný je dnešním slovanským jazykům jen základní systém větných typů; z velké části je stejná i syntaktická struktura těchto typů a jejich sémantická náplň, ale skoro všude zjišťujeme při bližším srovnání také závažné rozdíly. Někdy jde o užití jiného mluvnického prostředku, jindy jen o různou míru jeho sémantické vázanosti; velmi často se liší oblast využití typů formálně stejných. K tomu přistupuje ještě daleko více rozdílu v promluvových realizacích větných typů, ve stavbě výpovědi. Proto je konfrontační studium větných typů v slov. jazycích zajímavé a důležité. Neméně potřebné je studium historickosrovnávací, které umožní i dynamické chápání dnešního stavu. Základní větné typy jsou útvary poměrně velice stabilní, takže se v nich odráží i stav dávno minulý; tím větší význam mají jejich změny, které většinou souvisí s vývojem ostatních složek jazyka a prostřednictvím jazykové sémantiky i s vývojem myšlení.

⁴ Srov. referát R. Mrázka na symposiu *Dedukce a empirie při srovnávací typologii slovanské věty*, OSS II, 185—200.

Předpokladem pro historickosrovnávací bádání je poznání historického vývoje větných typů v jednotlivých jazycích. V tomto směru nebylo zatím vykonáno mnoho, takže pokusy o syntetické práce trpí nedostatkem rovnocenného a skutečně reprezentativního materiálu z většiny jazyků.⁵ Proto je velice potřebné ujasnit si problematiku historického vývoje, obrátit pozornost na nejdůležitější jevy s ním spjaté, na vzájemné souvislosti jednotlivých změn a na možnosti různého řešení stejných nebo obdobných sdělných potřeb, které se skutečně uplatnily nebo k nimž byly aspoň náběhy v jednotlivých slovanských jazycích.

1. Větné typy podle základní (postojové) modaloty.

1.0. K vyjádření základního postoje mluvčího k sdělovanému obsahu se v dnešních jazycích ustálily čtyři větné typy: věty oznamovací, tázací, rozkazovací a práci. Jde tu o skutečné jazykové typy, protože jsou vedle vyjadřovaného modálního významu charakterizovány i jistou základní formou, jistým syntaktickým schématem. V tom se uplatňují jako prostředky modálního ztvárnění věty zejména slovesný modus, druh koncové intonace a obsahové částice, tj. mluvnická slova, která slouží spolu se slovesným modem nebo i sama o sobě k vyjádření modální platnosti věty, nebo slova významová, která mají obdobnou funkci (tázací slova v doplňovacích otázkách). Forma modálních větných typů se vytváří kombinací těchto prostředků nebo výběrem některého z nich; jeden z použitých prostředků má obvykle rozhodující rozlišovací platnost.⁶

1.01. Ze slovesných modů má v slovanských jazycích tuto funkci v plné míře jen imperativ: je to modus přímé výzvy mluvčího k adresátovi, aby uskutečnil děj mluvčím žádaný.⁷ Proto stačí sám o sobě ke ztvárnění věty rozkazovací; rozdíl v koncové intonaci slouží pak už jen k odstínění naléhavosti výzvy, citového zabarvení apod. Podobnou fakultativní úlohu mají i částice, kterých se v imperativních větách dosti hojně užívá, a různé opisy jako čes. *rače vstoupit*, rus. *davajte spoem* apod.

Ostatní mody, indikativ a kondicionál, takovou jednoznačnou funkci při vyjádření postojové modaloty nemají. Indikativu lze užít ve všech čtyřech typech vět, takže sám o sobě nemá rozlišovací platnost; jeho základním významem je ovšem konstátování, tvrzení děje jako reálného, takže má nejširší použití ve větách oznamovacích a v odpovídajících větách tázacích. Kondicionálu lze užít také ve všech druhích vět podle modaloty, jde-li o děj nereálný; do popředí při tom vystupuje jednak pojetí děje jako podmíněného nebo jen představovaného (které se uplatňuje zejm. ve větách oznamovacích a tázacích), jednak jako žádoucího (které se uplatňuje především ve větách práci, ale je možné a dosti hojné i v typech ostatních).

⁵ To se nutně odrazilo i v mnohých výkladech v nové syntetické práci O. S. Meľnyčuka *Rozvytok struktury slovjanšokoho rečennja*, Kyjiv 1966, která je ve svém celku velmi cenným přínosem k historickosrovnávací slovanské skladbě.

⁶ Srov. k tomu blíže v cit. pracích Greplových.

⁷ Ostatní funkce imperativu, pokud v některých jazycích existují, mají v jazykovém systému místo periferní; srov. např. ruské užití imperativu v podmínkových větách, v oznamovacích větách s minulým nečekaným dějem apod. O užití imperativu ve větách práci se zmíníme dále.

Vedle modů verba finita se v slovanských jazycích v různém rozsahu ustálilo i využití infinitivu jako predikačního jádra vět s výraznou modální platností; jde tu zvláště o infinitivní věty rozkazovací, práci a deliberativní otázky. I zde je však k jednoznačnému vyjádření určitého druhu postojové modalitý potřebný další prostředek (částice nebo intonace).

1.02. Obsahové částice mají největší uplatnění ve větách pracích. Některé se spojují jen s jedním slovesným modem (např. čes. *ať*, zsl. *necht*, *nech*, *niech* . . ., rus. *пусть* aj. s indikativem), jiné s indikativem nebo s kondicionálem (např. čes. *kež*, zčásti jsl. *da*). Částice *by*, vzniklé ustrnutím kondicionálního komponentu *bychъ*, *by* . . ., se může v některých jazycích užívat i ve větách infinitivních a nominálních (hojně zejm. v ruštině). Značnou roli mají tázací částice v zjišťovacích otázkách, ale většinou vnášejí do věty i jisté citové zabarvení. V jiných typech vět mají částice většinou citovou funkci.

Spojení částice s jistým slovesným tvarem se někdy chápe jako opsaný tvar slovesný, a tedy jako opisné tvoření slovesného modu. Toto pojetí je velmi časté u čes. *ať* + indik. prez., v němž se vidí opsaný imperativ, podobně u jsl. *da* + indik. aj. Jsou tu však i rozdíly: zatímco imperativ se omezuje běžně na druhou osobu, event. ještě na 1. os. plur., tento tzv. opsaný imperativ má všechny osoby. Proto už nevyjadřuje jen přímou modalitu výzvy mluvčího k adresátovi, ale může vyjádřit i přání nikomu neadresované, nepřímou výzvu (lze ho použít v obsahové větě vedlejší) apod. Z toho důvodu mluvíme raději o „opisech imperativu“ než o „opsaném imperativu“.⁸

V doplňovacích otázkách mají rozhodující úlohu tázací zájmena a příslovce. Mají sice významovou platnost pronominální a syntaktickou platnost větných členů, ale zároveň signalizující — podobně jako částice v otázkách zjišťovacích — tázací platnost věty; k tomu jim napomáhá i jejich ustálená poloha na začátku věty.

1.03. Koncová intonace má rozlišovací funkci jen tam, kde chybí jiný jednoznačný signál modální platnosti věty: rozlišuje věty oznamovací od zjišťovacích otázek bez částic, rozhoduje o rozkazovací platnosti vět neimperativních (srov. *půjdeš už domů! mlčet!*), uplatňuje se i ve větách pracích. Jinde má funkci jen pomocnou nebo slouží k rozlišování různých odstínů dané modalitý, citového zabarvení apod.

1.04. V slovanských jazycích se obvykle ustálilo jedno základní větné schéma pro každý typ. Vedle toho však bývají další schémata, zpravidla různě sémanticky nebo stylisticky vázaná, a proto i méně častá. (Srov. např. rozkazovací věty: *MLĚ!* || *MLĚŠ!* || *MLĚT!*) Některá z nich jsou homonymní pro dva typy vět. Může to být i tak, že základní schéma jednoho typu se objevuje jako vedlejší v typu druhém; to platí zejm. pro věty rozkazovací a práci, které si jsou velice blízké (imperativní věty slouží i k vyjádření přání a naopak věty s pracími částicemi k vyjádření jistých druhů rozkazu).⁹

⁸ Některí jazykovědci jdou ještě dále a jsou ochotni uznat různá spojení částic s indikativem nebo kondicionálem za nový modus — voluntativ nebo desiderativ. Srov. příspěvky R. Mrázka *Poznámky k systému českých slovesných modů* a M. Grepla *Několik poznámek k slovesným modům z hlediska modálnosti výpovědi*, Jazykovedný časopis 18 (1967) 1, 81-83, 87-89.

⁹ Rozkazem rozumíme v mluvnickém smyslu každou výzvu, v níž mluvčí někoho (obvykle posluchače) žádá o splnění své vůle; může to být strohý příkaz nebo zákaz, ale i nesmělá prosba.

V tomto smyslu je nutno rozšířit chápání větných typů podle postojové modalit: každý může být reprezentován několika schémata, která vytvářejí podtypy spjaté stejnou funkcí a jistými sémanticko-syntaktickými znaky. Mohli bychom zaujmout i postoj opačný a vidět větný typ všude, kde jde o zvláštní schéma (a rozlišovat pak u těchto typů různé významy a funkce). Pro historické a srovnávací bádání je však výhodnější postup první, a také v aspektu synchronním daleko lépe umožňuje postihnout systémové místo a synonymické vztahy jednotlivých útvarů. Větný typ tedy budeme chápat jako syntaktickou jednotku charakterizovanou sepětím jistého souboru významů s jistým komplexem formálních prostředků, které se ve svém celku nekryjí s typem jiným; částečná homonymie nebo synonymie při tom není na závadu. (Srov. podobné pojetí morfologických kategorií, např. pádů, u nichž je časté významové překrývání i homonymie koncovek.)

Naproti tomu je nutno odlišit případy, kdy je v rámci jasně charakterizovaného větného typu vyjadřován věcný obsah blízky obsahu vyjadřovanému zpravidla typem jiným. Jde tu zejm. o možnost vyjádřit žádoucí děj větou oznamovací a nikoli rozkazovací nebo práci, nejčastěji s pomocí prostředků tzv. volní modalit (modálních sloves nebo predikativ), zčásti též modu (kondicionálu). Srov. např. *Měl bys odejít. | Musíš odejít. || Odejdi. — Rád bych už byl doma. | Chtěl bych už být doma. || Kéž bych už byl doma!* V těchto případech je sémantická blízkost obou způsobů vyjádření největší. Ale zůstává tu zásadní rozdíl: rozkazovací, nebo práci věta vyjadřuje vždy vůli mluvčího, kdežto v oznamovací větě se vyjadřuje volní vztah činitele k ději tak, jak jej vidí mluvčí, ale ani zdaleka tu nemusí jít o jeho vlastní vůli nebo přání. V uvedených případech jde zpravidla o koincidence obou modálních vztahů, ale v jiném kontextu o ni jít nemusí nebo ani nemůže. Změníme-li v oznamovacích větách osobu, event. i čas (čímž se nemění nic na větném schématu), pak rozdíl vynikne jasně: *měl bych odejít* nemůže být chápáno jako věta rozkazovací, a tím méně *musel odejít, budou muset odejít* atd.: *rád by byl už doma* vyjadřuje přání subjektu, ale nic neříká o přání mluvčího, atd.

Podobné případy — a mnohem častější a obtížnější — musíme řešit při zkoumání historickém. Zde je nutno vždy brát v úvahu abstraktní schéma v dané výpovědi realizované (s jeho možnými paradigmatickými obměnami) a nedat se svést kontextově podmíněným významem konkrétní výpovědi. Ale přitom je nutno vždy počítat s tím, že se některé takové případy mohly ustálit, vyčlenit se z paradigmatu — a vytvořit nové větné schéma.

1.1. V historickém a srovnávacím aspektu je nutno věnovat pozornost vývoji všech složek větných schémat i významové stránce typů; nesmíme apriorně předpokládat ani samu existenci základních typů jako jazykově rozlišených a ustálených útvarů. Východiskem musí být srovnávací analýza stavu v starých památkách jednotlivých slovanských jazyků.

1.11. Nezbytná je především analýza využití slovesných modů. Nelze při ní pominout ani indikativ, neboť musíme pro každý jazyk a každé období rozhodnout, zdali byl vzhledem k postojové modalitě modem bezpříznakovým nebo nikoli, event. za jakých podmínek mohl vyjadřovat i rozkaz a přání. Dosud otevřená je otázka původu práci věst s indikativem préterita, přesněji jen s l-ovým přičestím bez pomocného slovesa *býti* (typ *zdrávi došli, vzal to ďas*), které nacházíme v nehojných, většinou ustálených příkladech v některých slov. jazycích. Myslí se na vypuštění *by*, takže *by* šlo původně

o kondicionálové věty práci, ale jiní zde vidí relikty práciho významu préterita (který prý vedl i ke vzniku kondicionálu z aoristu), a najdeme i výklady jiné.¹⁰ Při řešení této otázky nesmíme zapomenout ani na užití stejného tvaru slovesa po částici *neda* v ojed. dokladu stsl. (*neda ispravjeli sje poptbe moi* PsSin) a po spojkách *neda* a *leda* v stč. (obě spojky zřejmě vznikly z prácičích částic).¹¹

Ještě složitější je otázka původní modální platnosti kondicionálu. Je pravděpodobné, že tvary *bychъ*, *by*... vystřídaly starší *bimъ*, *bi*..., doložené sporadicky v stsl., a nevznikly samostatným vývojem z aoristu. Je-li správný výklad o optativním původu *bimъ*, *bi*..., byla by práci platnost kondicionálu snadno pochopitelná a výkladu by zasluhovaly spíše jeho významy ostatní. Ale je nutno upozornit, že v starých jazycích je kondicionál v samostatných větách vůbec velice řídký a že práci věty s pouhým kondicionálem bez částic byly jen ojedinelé. Nesrovnatelně častější bylo jeho využití v souvětí; zde vyjadřoval — vedle významů jiných — i nepřímou rozkazovací nebo práci modalitu v obsahových větách žádacích a stal se do velké míry protějškem imperativu v odpovídajících větách samostatných. I v tom jsou mezi slov. jazyky rozdíly; největší využití kondicionálu zjišťujeme od nejstarších dob v jazycích zslow., nejmenší v jslov., které dávaly přednost obsahovým větám s *da* + indik.¹² Pozoruhodné je i to, že kondicionálové práci částice (*aby*, *žeby*, *čtoby*, *da bi* aj.) odpovídají většinou spojкам obsahových vět žádacích; vývoj prácičích vět s těmito částicemi zřejmě s vývojem obsahových vět souvisel.¹³ Mnohé jiné kondicionálové práci částice zase korespondují se spojkami ireálných vět podmínkových (*kdyby*, *jesli by*, *koli by*...); ireálné věty podmínkové často práci význam implikují.

Pro imperativ je pozoruhodné to, že se ho v staré době běžně užívalo i v platnosti 3. os. všech tří čísel; vedle rozkazu vyjadřoval též pouhé přání. Zase tu zjišťujeme závažné rozdíly mezi slov. jazyky: v stsl. se dávala přednost opisu *da* + indik., v jazycích zslow. měl naproti tomu prostý imperativ postavení takřka výhradní a opisy se pozvolna šířily teprve v době historické. Časem imperativ v 3. os. zcela ustoupil a zůstaly jen jisté zbytky s obecnou platností (a většinou silně knižní). Užívání imperativu i tam, kde nešlo o přímou výzvu k adresátovi projevu, aby uskutečnil vůli mluvčího, smazávalo hranici mezi větami rozkazovacími a prácimi, takže je otázka, můžeme-li je v staré době považovat za dva samostatné typy s ustálenými vlastními základními větnými schémata a výrazně rozlišenými významy. Vysvětlení nediferencovaného významu imperativu v staré době dává jeho pravděpodobný optativní původ; převládala však už platnost rozkazovací. Oba významy jsou

¹⁰ Ustálenou elipsu *bychъ*... předpokládá O. S. Meľnyčuk v cit. práci, ale u některých vět myslí na vznik z otázek (str. 79–80). Původní práci význam préterita předpokládá Fr. Trávníček, *Historická mluvnice česká III, Skladba*, P. 1962², 64.

¹¹ Viz J. Bauer, *Vývoj českého souvětí*, P. 1960, 303–304.

¹² Dosud nám chybějí materiálové práce o vývoji kondicionálu v jednotlivých slovanských jazycích. Největší monografie — kniha H. Bräuera *Untersuchungen zum Konjunktiv im Alikirchenslavischen und im Altrussischen*, Wiesbaden 1957 — se zabývá kondicionálem jen ve dvou typech vedlejších vět.

¹³ To platí v poněkud jiné podobě i pro důležitou nekondicionálovou částici *at*, která se udržela a rozšířila v češtině: *at* vzniklo zřejmě ve spojeních souvětých a z prostředku parataktického se měnilo nejprve v obsahovou žádací nebo účelovou spojku; teprve sekundárně se pak šířilo jako práci částice. Viz Fr. Trávníček, op. cit. 67n.; J. Bauer, *Vývoj*... 170–173.

si blízké, takže i nové prostředky s platností primárně práci — opisy s částicemi se šíří i do vět rozkazovacích.¹⁴

Užití infinitivních vět k vyjádření postojové modaloty se v slov. jazycích vyvíjelo až v historické době; východiskem byly konstrukce se sponou a infinitivem, které sloužily k vyjádření volní modaloty (zejm. nutnostní, náležitostní a možnostní). Tento vývoj proběhl zčásti paralelně, ale jeho průběh, výsledný rozsah užití a ustálený modální význam se v jednotlivých slovanských jazycích liší.¹⁵

1.12. Od slovesných modů jsme se přímo dostali k obsahovým částicím. Již z podaného výkladu je zřejmé, že u částic přacích je nutno sledovat zvlášť osudy částic rostlých s kondicionálovým komponentem *by* (tj. takových, které bez *-hy* přací význam nemají, jako je *aby*, *čtoby*, *jakby* atp.), a zvlášť osudy částic spojovaných s indik. nebo s oběma mody. Pro každý jazyk a každé období je nutno vážit eventuální stupeň morfologizace spojení částice + verbum v urč. tvaru. Dále musíme sledovat, zdali částice vnášejí do věty dodatečné významy, zdali nemají jen funkci citovou apod. Jen tak se dostaneme ke stanovení základní formy modálního typu věty.

Při srovnání slovanských jazyků nás bude zajímat i různý původ částic, kterých se v nich využívá, a změny v jejich repertoáru během vývoje. Tyto rozdílly by bylo možno zčásti hodnotit jako rozdílly lexikální, ale protože jde o slova gramatická, mají dosah i pro syntax.

U částic tázacích vystupuje do popředí především otázka míry jejich obligátnosti nebo uzuálnosti v různých obdobích, a ovšem i jejich rozmanitost, která svědčí o různém směru vývoje v jednotlivých jazycích. Zase je tu důležitá otázka významové neutralnosti nebo různého citového a významového zabarvení částic. Táž částice může být v jednom jazyce bezpříznaková a v druhém silně citově zabarvená (a proto i funkčně omezená); podobné rozdílly jsou i mezi různými vývojovými obdobími jednoho jazyka. Tak např. částice *li* byla v stč. zřejmě prostředkem bezpříznakovým a velice uzuálním, třebaže ne obligátním, ale během jazykového vývoje se její užití omezovalo a v nč. se zachovala jen jako ojedinělý prostředek citově zabarvený. V stč. nesporně patřila do základního větného schématu zjišťovacích otázek, kdežto v nč. tam nepatří.

Nejméně změn nastalo v užití tázacích zájmen a příslovcí v doplňovacích otázkách: měnila se jejich hlásková podoba (např. čes. *čso* > *co*), jedno se mohlo nahradit druhým téhož významu (čes. *kak/ol* — *kterak* — *jak*), ale jejich funkce ve větném schématu zůstala nezměněna. Pevná je v podstatě i jejich poloha na začátku věty tázací.¹⁶

1.13. O intonaci vět v starém jazyce si můžeme tvořit jen více méně pravděpodobné představy na základě dnešního stavu. Pokud je v památkách

¹⁴ Je pozoruhodné, že v stsl. byla dělba funkcí mezi prostým imperativem a opisem *da* + indik. poměrně velmi přesná: opisu se užívalo jen velice zřídka (a hlavně v památkách pozdějších) v 2. os. a 1. os. plur., kdežto v 3. os. byl nesmírně častý. Srov. *Slovník jazyka staroslověnského*, seš. 9, P. 1965, 455—456.

¹⁵ Srov. výklady o vývoji v češtině a v ruštině v referátech J. Poráka a V. Hraběte na synt. sympoziu (ve sb. OSS II, 345-349; 351-358).

¹⁶ K počátkové pozici ve větě tíhnou všechna slova, která se stávají obsahovými částicemi nebo jejich funkčními ekvivalenty; tak i kondicionálové *by* stává ve funkci přací částice na začátku věty, kdežto jako komponent kondicionálu bývá příklonné. Jen tázací *li* si zachovává enklitickou povahu.

aspoň primitivní interpunkce, informuje nanejvýš nedokonale o syntaktickém nebo výdechovém členění textu, ale nikoli o rozdílech v koncové kadenci. Lze předpokládat, že existoval rozdíl mezi kadencí a antikadencí s rozlišovací platností u jinak stejně znějících vět oznamovacích a tázacích. Uvážíme-li však velkou frekvenci tázacích částic, mohli bychom usuzovat na menší využití tohoto rozdílu; není ovšem vyloučeno, že časté užití částic spadá aspoň do jisté míry na vrub toho, že jde o projevy psané, kde by zůstala tázací platnost zcela nevyjádřena. Nebudeme pochybovat o tom, že existovaly rozdíly v kadenci vět citově neutrálních a citově zabarvených, ale nic bližšího se o tom nedá říci. O intonační blízkosti citových vět s různou modální platností snad svědčí to, že např. citové otázky přecházely ve věty práci (tak se dostalo čes. *kěž* do funkce práci částice; viz *Slavia* 35 [1966] 358—359).

1.14. Pokud jde o sémantickou stránku větných typů podle postojové modaloty, sotva v ní došlo k větším změnám. Již v nejstarší době měl jazyk podobné sdělné potřeby jako dnes, a musel tedy rozlišovat věty oznamovací, tázací a žádací. Pozdější je zřejmě jen zmíněné prohloubení a výrazové zakotvení rozdílu mezi větami rozkazovacími a pracovními, které ostatně není provedeno zcela důsledně ani dnes (proto se někdy oba typy spojují ve věty žádací). Při konstituování pracovních vět je nutno počítat s podílem zvolacích vět, které původně patřily k větám oznamovacím nebo tázacím. O problematice spojené s využitím prostředků volní modaloty jsme se již zmínili (v. 1.04).

2. Větné typy podle syntagmaticko-predikační stavby

2.0. Toto členění vět protíná větné typy podle základní modaloty napříč a je podstatně odlišné povahy: jde o rozdíly ve vlastní syntaktické stavbě věty, které nejsou přímo spjaty s rozdíly významovými. Proto nemůžeme podat jednoznačnou významovou charakteristiku vět dvojčlenných a jednočlenných. Za dvojčlenné považujeme věty, v nichž se predikát syntakticky podřizuje podmětu jako členu syntakticky nezávislému (závislost predikátu je obvykle vyjádřena kongruencí), za jednočlenné považujeme věty s jediným základním členem — nositelem predikační platnosti, který se žádnému jinému členu nepodřizuje.

2.1. Ostrou hranici mezi jednočlennou a dvojčlennou větnou strukturou stírají věty trojího druhu:

(1) V pozici členu syntakticky nezávislého je místo obvyklého nominativu genitiv (negativ, partitiv, numerativ), jehož užití není motivováno syntakticky, ale sémanticky (podobně nastupuje na místo syntaktického akuzativu ve funkci objektu). Přísudek je pak v 3. os sg. neut., tedy ve formě homonymní s neosobním tvarem slovesa; proto se takové věty někdy považují za jednočlenné. Spíše jde o bezpříznakový shodový tvar, jehož se užívá vždycky, když je ve funkci podmětu užito jiného výrazu než nominativu syntaktického substantiva (např. neohedbného slova, celé věty apod.; zde se potvrzuje, že jde o shodový tvar predikátu i neutrovou shodu atributu: *ozvalo se hlasitě hurá*). V historickém vývoji slovanských jazyků se měnil rozsah užití podmětového genitivu, ale struktura těchto vět se neměnila. Povahu syntaktického podmětu naproti tomu nemá subjektivý dativ, akuzativ nebo instrumentál, protože nestojí na místě syntaktického nominativu.

(2) Predikát má stejnou podobu jako ve větách dvojčlenných, ale podmět se nevyjadřuje a někdy ani nemůže být slovně vyjádřen, a to ani osobním

zájmenem. To je zvláště nápadné v jazycích, v nichž se stalo uzuálním užívání osobního zájmena tam, kde není podmět vyjádřen substantivem. Jde o věty s činitelem chápaným všeobecně nebo neurčitě, event. úmyslně zastřeným, a s přísudkem ve tvaru některé osoby sg. nebo plur. V minulých obdobích slov. jazyků měly věty tohoto typu širší uplatnění, zejm. věty s přísudkem v 3. sg. mask.; najde se v nich však i vyjádření všeobecného činitele substantivem *člověk* ve funkci podmětu apod.

(3) Ve větách s dějem, který lze připsat neosobnímu neurčitému činiteli („něco, cosi“), je predikát v 3. os. neut. Ve většině slovanských jazyků se činitel nijak nevyjadřuje, takže tyto věty můžeme považovat za jednočlenné a predikát za neosobní. Někde (např. v češt.) se však rozšířilo užití formálního podmětu *to* (typ *v komíně to skučí*) a původní podoba se pak jeví jako věta s nevyjádřeným zájmeným podmětem.

Jiného rázu je na slovanském území velice omezené rozšíření formálního podmětu *ono* ve větách s dějem bezagentním typu *mrzne, prší* apod.; zde jde o jasný cizí vliv (něm. vět s *es*).¹⁷ I tyto jevy je třeba zkoumat v historickém aspektu; důležitý je stav v nářečích. V starých jazycích se stídala ve větách vyjadřujících přírodní děje také jednočlenná a dvoječlenná podoba, ale tam šlo o přepisování těchto dějů substantivnímu činiteli nebo o skutečné rozložení děje na činitele a činnost (srov. stč. *nedščilo* // *děšč nedščil*, nč. *sněží* // *padá sněh*).¹⁸

2.2. Na vývoj jednočlenné a dvoječlenné větné formy však měla přece jen velký vliv sémantická stránka. Uplatňovalo se tu především pojetí děje jako bezagentního nebo s různě pojatým činitelem, rozlišení aktivní a spontánní činnosti od objektivní nebo subjektivní dispozice k ději a od psychického nebo fyzického stavu, jehož příčina mohla ležet mimo subjekt. U činnosti zasahující nějaký objekt k tomu přistupuje rozlišení agens × patiens s možností aktivní nebo pasivní perspektivy. Jde tu o sémantiku zobecněnou, spjatou s mluvnickou výstavbou věty a jen zprostředkovaně odrážející mimojazykovou obsahovou strukturu sdělované skutečnosti.¹⁹

2.21. Studujeme-li z tohoto aspektu typy jednočlenných vět, dojdeme k závěru, že sloužily především k vyjádření dějů pojatých bezagentně, zvl. přírodních jevů a psychofyzických stavů. Nositel stavu mohl být vyjádřen (nejčastěji dativem nebo akuzativem), ale nebyl to skutečný agens. K tomu se blíží i děje pojaté jako živelné, osudové, při nichž sice může být vyjádřen bezprostřední činitel instrumentálem, ale zřejmě byl chápán jen jako prostředek, nástroj, s jehož pomocí se děj uskutečnil (např. strus. *barku ot brega otorvalo vodoju*).

Další skupinu tvoří věty vyjadřující dispozici k ději, která pramení ze situace, z prostředí, ze stavu subjektu apod. (typy *segodnja mne ne rabotajetsja*,

¹⁷ Něco jiného je užití citových částic *ono* nebo *to* v těchto větách: *ono prší* // *to prší*! Viz J. Zubatý, *Die „man“-sätze*, Studie a články II, P. 1954, 471n.; Fr. Trávníček, op. cit. 24n.

¹⁸ O tom pojednává B. Havránek ve stati *Die verba impersonalia der Naturerscheinungen und ihr stylistischer Wert*, Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung (Festschrift Steinitz), Berlin 1965, 134–140; v širší souvislosti též v referátu na brněnské syntaktické konferenci (OSS 71–77).

¹⁹ Srov. k tomu referát Fr. Daneše na synt. symposiu *Sémantická struktura větného vzorce* (OSS II, 45-49).

dobře se nám jde, chce se mu spát). Subjektový dativ zde vyjadřuje nositele této dispozice k činnosti, přičemž ustupuje zcela do pozadí, jde-li vlastně o skutečného činitele nebo jen nositele stavu. K těmto větám patřily vzhledem k pojetí děje i věty s modálním významem nutnosti, náležitosti nebo možnosti (ať už jen se sponou a infinitivem nebo i s neosobním modálním výrazem), např. stsl. *bystъ že vъniti emu vъ sъnъmište; dostoitъ emu postiti sę; stč. co mi učiniti s tobú?*; nč. *odtud je vidět Prahu*. Zase zde asi převládalo chápání objektivní nutnosti, náležitosti nebo možnosti děje vyplývající ze situace apod.; subjektový dativ vyjadřoval jen, vzhledem ke komu tato dispozice platila. Že to byl event. zároveň skutečný činitel děje, to ustupovalo po pozadí.

2.22. Věty dvojčlenné vyjadřovaly naproti tomu příznak někomu přisuzovaný: podmětem byl agens činnosti nebo nositel stavu či vlastnosti. S narůstáním pasivního vyjadřování přibývalo vět, v nichž byl podmětem nositel trpného stavu, tedy patiens; agens nemusel být vyjádřen, ale při skutečném pasivu se vždy nějaký činitel rozumí. Vcelku lze říci, že v protikladu k větám jednočlenným nesloužily věty dvojčlenné k vyjadřování dějů bezagentních ani k vyjádření pouhé dispozice k ději ležící (podle pojetí mluvčího) mimo subjekt. Zato byly neutrální k povaze nositele predikačního příznaku a k vyjádření nebo nevyjádření agentu.

To se odráží i ve větách, v nichž se rozumí osobní činitel všeobecný, neurčitý nebo úmyslně zastřený: přísudek v nich má tvar některé osoby, ale podmět se zpravidla vůbec nevyjadřuje. Tyto věty mají formu dvojčlenných vět — jejich predikát není neosobní. Skutečně neosobní vyjádření dějů s všeobecným nebo neurčitým osobním činitelem bylo v starých jazycích řídké; šlo tu o neosobní formu opsaného pasiva (srov. stč. *by na lov jěno, prošeno mne*) nebo o neosobní reflexivní tvar (stč. *čte se v kronice římské*). Obojí způsob vyjádření se pak v dalším vývoji slovanských jazyků v různé míře šíří na úkor vyjádření dvojčlenného.

2.3. Ve vývoji jednočlenných vět se slovanské jazyky lišily jak v jevech drobnějších (např. v rozsahu a sémantické náplni některých typů), tak i v jejich celkovém využití.

Jeden pól zde může představovat češtinu: pozorujeme v ní celkový ústup jednočlenných vět s vyjádřeným subjektem, který mohl být chápán jako agens, a na druhé straně rozšíření jednočlenných vět s dějem připisovaným nevyjádřenému osobnímu činiteli neurčitému, všeobecnému nebo zastřenému. Jde tu především o ústup všech druhů modálně zabarvených vět se sponou a infinitivem, event. též s neosobním modálním výrazem, v nichž byl subjektový dativ, a jejich nahrazení dvojčlennými větami s osobními modálními slovesy (za typ *bylo mu odejti se šíří typ musel || měl odejti*). Zachovaly se jen věty s nevyjádřeným (a všeobecně chápaným) činitelem (typy *je vidět, co dělat?*). Subjektový dativ zůstal jen ve větách vyjadřujících dispozici k ději (typu *Janovi se dobře pracuje*), které jsou významově jasně odlišeny od vět vyjadřujících skutečnou činnost agentu (*Jan dobře pracuje*). Věty s neosobním reflexivním tvarem slovesa se staly nejčastějším vyjádřením děje s všeobecným nebo neurčitým osobním činitelem a zčásti zatlačily typy dvojčlenné (nahradily věty s 3. sg. mask. a omezily užití vět s 2. sg. do jisté míry i ostatních). Dvojčlenné věty jsou však dále neutrální k vyjádření a povaze činitele. (Srov. podrobně v mém cit. článku ve Slavii.) Polština zde šla dále: proti českému

osobnímu reflexivnímu pasívu typu *stavi se škola, stavěla se škola* (při němž nelze vyjádřit činitele, takže je specializováno na děje s všeob. a neurč. činitelem) má neosobní větu *buduje się szkoła* a v minulém čase *budowano szkołę*.

Opačný pól představuje ruština: v ní frekvence jednočlenných vět s vyjádřeným subjektem nepoklesá, ba některé typy jsou naopak produktivní. Sem spadá i životnost typu *jego ubilo snarjadom*. Ruská jednočlenná věta se tedy nebrání vyjádření činitele jako česká. Na druhé straně se užívá formy vět dvoječlenných s predikátem v osobním tvaru, ale s nevyjádřeným podmětem. To určitě souvisí především s jiným využitím reflexivní formy slovesa,²⁰ ale bez významu asi není ani to, že pravidelné nevyjadřování podmětu tyto věty dosti výrazně odlišuje od vět s určitým podmětem, který se pravidelně vyjadřuje substantivem nebo osobním zájmenem.

2.4. Podrobné prostudování vývoje jednočlenných a dvoječlenných vět ve všech slovanských jazycích přinese mnoho zajímavých výsledků, bude-li si všímat souvislosti mezi základní větovou formou, větovým typem, a vyjadřováním obecným sémantickým plánem.²¹ Porovnatelné výsledky však dostaneme jen tehdy, dokážeme-li správně rozlišit různé strukturální typy jednočlenných a dvoječlenných vět, přihlédneme-li k rozdílům v jejich větých schématech (např. k možnosti nebo nemožnosti užít v jednočlenné větě dativu subjektu, k dalším konstitutivním složkám schématu apod.) i v jejich sémantické náplni. Tak se dostaneme za pouhý popis a vytvoříme předpoklady k zobecnění, které nemusí být vždycky hned správné, ale aspoň obrátí pozornost na širší vývojové souvislosti mezi typy, na různé tendence, které se v jednotlivých změnách projeví.

Mnohdy nebude snadné určit, co ze zjištěných souvislostí máme považovat za příčinu a co za následek. Konstatovali jsme např., že různé změny v systému jednočlenných vět v češtině mají společného jmenovatele v tom, že ustupují věty s vyjádřeným činitelem určitým a naopak se zachovávají nebo i nově šíří jednočlenné věty, jejichž děj lze připsat činiteli neurčitému nebo všeobecnému. Zde je otázka: jde tu o celkovou tendenci, která změny vyvolávala nebo aspoň usměrňovala, anebo jen o výsledky jednotlivých změn vyvolaných faktory jinými (např. rozšířením osobních modálních sloves, která umožnila nahradit neosobní vyjádření volní modalit)? Anebo jde o vzájemnou podmíněnost obou faktorů? Dát na tyto otázky přesvědčivou odpověď budeme moci teprve tehdy, až budeme všechny jednotlivé vývojové procesy znát podrobně a až je budeme moci srovnat s vývojem v jiných slovanských jazycích, zvl. v těch nejbližších. A musíme přitom přihlédnout i k vývoji v sousedních jazycích neslovanských, protože otázka přímých i nepřímých vlivů, které mohly dát jisté impulsy k vlastnímu vývoji a k výběru jedné z několika vývojových možností, nesmí být pominuta.

2.5. Stranou jsme zde nechali otázku jmenného a slovesného predikátu, která má velký dosah pro vývoj obou základních větých typů.

²⁰ Srov. příspěvky H. Křížkové a M. Grepla na brněnské syntakt. konferenci ve sb. OSS, 159–160 a 161–165.

²¹ Právem bylo mezi aktuální témata, navržená k přednostnímu zpracování na brněnském symposiu a na zasedání Mezinárodní komise pro studium mluvnické stavby slovanských jazyků při Mezinárodním komitétu slavistů, zařazeno i téma „Vývoj větých typů v souvislosti s různou účastí nebo neúčastí agenta a s jeho různým vyjadřováním“.

Зvláště v rámci vět jednočlenných mají typy s neslovesným predikátem, do něhož nelze doplnit sponu, velice důležité místo. I z tohoto hlediska je zapotřebí vývoj větných typů zkoumat a hledat systémové souvislosti změn.

СТРУКТУРНЫЕ ТИПЫ СЛАВЯНСКОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ И ИХ РАЗВИТИЕ

Доклад опирается на итоги симпозиума в г. Брно (1966 г.), напечатанные в сборнике „Вопросы славянского синтаксиса“, т. II, Прага 1968 г

01. Предложение и его типы как единицы языковой системы. Реализация в конкретных высказываниях.

02. К познанию типов мы приходим при историческом изучении лишь через абстракцию от конкретных высказываний. Речевые варианты порождают иногда новые, более специализованные типы предложений.

03. Типы самостоятельного простого предложения, как и предложения — части сложного целого.

04. Славянские языки характеризуются определенным репертуаром общих типов. Предпосылкой сравнительно-исторического исследования является познание исторического развития типов предложений по отдельным языкам.

1. Типы предложений по основной модальности

1.0. Этих типов всего четыре (повествовательные, вопросительные, побудительные и optative), их схемы отличаются друг от друга прежде всего глагольным наклонением, разновидностью финальной интонации и постановкой фразовых частей.

1 01. Функция императива, индикатива, кондиционала, как и инфинитива.

1.02. Фразовые частицы, проблема описательных глагольных наклонений (напр. *путь придет*), вопросительные слова.

1.03. Роль заключительной интонации.

1.04. Каждый тип предложения по общей модальности бывает представлен в славянских языках одной основной схемой, однако наряду с этим — еще и побочными схемами. Проблема передачи желательных действий в форме повествовательного высказывания (напр. чешское *Musíš odejít. Rád bych už byl doma*).

1.1. Исторический и сравнительный аспекты при всестороннем изучении развития типов предложения.

1.11. Сравнительно-историческое освещение функций славянского индикатива, кондиционала и императива, как и модальных построений с инфинитивом.

1.12. Аналогичное освещение фразовых частей.

1.13. Проблематика интонации.

1.14. Относительная диахроническая устойчивость семантической природы типов по основной модальности.

2. Типы предложений по синтагматико-предикативному строению

2.0. Сущность этой стратификации состоит в различении двусоставных и односоставных построений.

2.1. Пределы между ними в некоторых случаях стираются. Промежуточные явления.

2.2. Влияние семантической стороны на развитие односоставной и двусоставной формы предложения.

2.21. Односоставная форма распространялась, между прочим, там, где нужно было передавать действие безотносительно к его агенту, или же в качестве стихийного процесса, предрасположения к действию, или модальную обусловленность действия.

2.22. Двусоставная форма нейтральна по отношению к характеру носителя предикативного признака и к выражению (невыражению) агенса.

2.3. Развитие односоставных предложений в славянских языках, особенно в чешском (их частичный выход из употребления, в частности, подтипов с модальной окраской) и русском языках (их устойчивость, продуктивность некоторых типов).

2.4. Взаимоотношение формы предложения и общего семантического плана.

2.5. Вопрос о номинальном и вербальном предикате в развитии структурных типов славянского предложения.

NĚKOLIK POZNÁMEK O POJMECH SLOVNÍ SPOJENÍ, VĚTNÁ DVOJICE A SYNTAGMA

(SBORNÍK PRACÍ FIL. FAK. BRNO 1952, A 1, 26—57)

1. Sovětská jazykověda prožívá v posledních třech letech veliký rozmach, veliký kvas metodický a velké vypětí pracovní.

To platí v plné míře i pro bádání syntaktická, a snad více než pro morfologii a fonetiku, neboť právě v této oblasti gramatiky nejvíce pronikalo idealistické chápání jazyka, ať už to bylo odtrhávání jazyka od myšlení na straně jedné a ztotožňování jazyka s myšlením na straně druhé, nebo směřování syntaxe se sémantikou na straně jedné a odtrhování jazykové formy od obsahu na straně druhé.

V centru syntaktického bádání má stát věta, zkoumaná ve spojitosti s myšlením, a její výstavba.

To se odrazilo už v tematice nejdůležitější syntaktické práce, která vyšla v SSSR po jazykovědné diskusi, ve sborníku *Voprosy sintaksisa sovremennogo ruskogo jazyka*. (Pod redakcí akad. V. V. Vinogradova, M. 1950.) Z jedenácti statí je šest přímo věnováno větám, jedna poměru věty a soudu, dvě kritice nejdůležitějších starších syntaktických prací a dvě konečně syntaktickým jednotkám nižším než věta, ale velmi důležitým pro poznání její výstavby, pro zjištění způsobů, jak se slova spojují ve věty a jak se naopak věta nebo složitější syntaktický celek člení v souvislosti se svým obsahem.¹ Je to stať V. P. Suchotina *Problema slovosocetanija v sovremennom ruskom jazyke* (str. 127—182) a stať akad. V. V. Vinogradova *Ponjatije sintagmy v sintaksise ruskogo jazyka* (str. 183—256). Tyto dvě statí byly pro mne podnětem k zamyšlení nad výkladem podobných syntaktických útvarů v české jazykovědě. Vyplynulo z toho těchto několik kusých poznámek k pojům slovní spojení, větná dvojice, syntagma apod.

I.

2. Při studiu obou základních složek jazyka, slovní zásoby a gramatické stavby, docházeli jazykovědci záhy k jednotkám vyšším než slovo a nižším než věta. Badatelé, zkoumajíce slovník a způsoby jazykového pojmenování, setkávali se s více nebo méně pevnými spojeními slov, většinou dvou, v nichž se původní význam jednotlivých složek v různé míře oslaboval nebo měnil. Celkový význam těchto spojení se mnohdy nedá odvodit z významu složek a někdy vyjadřuje celé spojení jednotný pojem.

Také při studiu syntaxe budily pozornost jazykovědců jednotky skládající se z dvou nebo více slov spojených vztahem syntaktickým nebo společně vstupujícími do syntaktického vztahu s jinými spojeními slov nebo slovy ve větě. K systematickému studiu těchto syntaktických spojení slov dlouho nedošlo, neboť se to křížilo s analýzou věty podle větných členů, která měla pevnou oporu v tradičním logickém pojmání mluvnice. Rozlišování větných členů tato syntaktická spojení slov právě roztrhovalo, vedlo ke zkoumání jejich částí samotných a nikoli celého tohoto spojení jako celku, charakterizovaného vlastní formou i významem. Jen zčásti se o této problematice pojednávalo v některých pracích při zkoumání způsobů, jak se slova spojují v jednotu

¹ Stručnou rec. sborníku srov. SV-jazykověda 1951, č. 3—4, str. 95—100. Podrobnou rec. srov. *Slavia* 21 (1953) 361—372.

větnou, a při učení o rozvíjení větných členů. Předmětem syntaxe byly buď jen významové části syntaktických konstrukcí a jejich funkce (nauka o významech slovních druhů a tvarů; srov. zvl. skladbu Miklošičovu²), nebo věta a její rozbor, prováděný však většinou na základě logických nebo psychologických schémat, nebo obojí, ale pak se syntax obvykle rozpádala na dvě části organicky nespojené.

3. Reakcí proti takovému zpracování skladby, které buď její předmět nesprávně zužovalo, nebo zase postrádalo jednotného hlediska při hodnocení syntaktických jevů, byly především práce J. Riesea.³

J. Ries dokazoval, že chápání syntaxe jako nauky o větě nebo jako nauky o významu slovních druhů a tvarů je nesprávné. Vyplývá podle jeho názoru z nesprávné hierarchie jazykových prvků, k nimž docházíme analýzou řeči: hláska — slovo — věta. Ve skutečnosti odkrývá formální analýza řeči jako vyšší jednotku než slovo (relativně samostatnou) spojení slov (Wortgefüge) — a to má být vlastním předmětem syntaktického bádání.⁴ Syntax jako nauka a spojení slov (Wortgefügelehre) stojí proti nauce o slově (Wortlehre) a dělí se dále na nauku o slovních skupinách menších než věta (Wortgruppenlehre), nauku o větě jako o nejdůležitějším typu spojení slov a nauku o skupinách, skládajících se ze slova nebo slovní skupiny a věty nebo z více vět.⁵ Nauka o slovních skupinách (Wortgruppenlehre) má být samostatnou částí syntaxe, nikoli částí nauky o větě, protože slovní skupiny tvoří části věty stejně jako jednotlivá slova a jejich vlastní tvoření, forma a význam nejsou dotčeny tím, jakou funkci ve větě plní, v míře o nic větší než slovo.⁶ Jenom jeden typ slovních skupin patří do nauky o větě: slovní skupiny, jejichž jádrem je určité sloveso. To proto, že „buď jsou samy o sobě větou nebo tou částí věty, která obsahuje to, co činí celé spojení větou.“⁷ Ostatní slovní skupiny dělí pak Ries na volné (lockere Gruppen — naše souřadná spojení typu *bratr a sestra, ve dne v noci* apod.), těsné (enge Gruppen — určovací spojení typu *dosti dlouho, čte knihu, čte rychle, velké město, dílo básníka*) a polotěsné (halbenge Gruppen — přístavnková spojení, např. *dr. Müller, nejoblíbenější zdejší lékař*). Volné skupiny dělí dále podle způsobu spojení (beze spojek nebo se spojkami), polotěsné podle povahy přístavku a těsné podle slovního druhu jejich jádra (skupiny adverbialní, adjektivní, substantivní a slovesné). Vedle toho pojednává Ries ještě o zvláštních druzích složitých slovních skupin. Volné skupiny mohou mít libovolný počet členů, polotěsné mají obvykle dva, těsné dva nebo tři, zřídka více.

Riesovy práce měly značný ohlas v západní jazykovědě, zvl. německé, byly přijímány i kritizovány. Nejzávažnější jsou námitky, že Ries pro systematiku roztrhuje příbuzné jevy a pojednává o nich na několika místech (Delbrück), že se jeho třídění materiálu nehodí pro historické studium jazyka (Brugmann) apod.⁸ Také jeho spojování nauky o formách se sémantikou jako dvou částí téže nauky (jak nauky o slově, tak i syntaxe), vyplývajících z různých hledisek, nebylo přijímáno. (Ries sám podává ve své práci *Zur Wortgruppenlehre* pouze ukázkou formální analýzy slovních skupin a o jejich významu nepojednává.) Pokusy o aplikaci jeho učení v mluvnických pracích nebyly příliš úspěšné a vcelku se jeho mluvnický systém neujal, ale spojení slov se stala jeho zásluhou předmětem živé pozornosti syntaktických prací.

² F. Miklosich, *Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen*, Wien 1883².

³ Joh. Ries, *Beiträge zur Grundlegung der Syntax*. I. *Was ist Syntax?* P. 1927² (1894¹). II. *Zur Wortgruppenlehre*, P. 1928. III. *Was ist ein Satz?* P. 1931.

⁴ Srov. zvl. *Was ist Syntax?* 45n., 142—144.

⁵ *Zur Wortgruppenlehre*, 9—10.

⁶ *Tamt.*, 8—9.

⁷ *Tamt.*, 19.

⁸ Ke kritice Riesovy teorie srov. též ref. A. Beera v LF 42 (1915) 478—480.

Tak např. K. Brugmann věnuje v nauce o větě velkou pozornost „skupinám ve větě“ (Gruppen im Satze).⁹ Na rozdíl od Riese vychází od věty: „Vycházíme-li z větného celku a rozkládáme-li jej na jeho složky, dojdeme — pokud věta nemá některou ze svých nejjednodušších a nejpřimitivnějších forem, nýbrž některou z forem složitějších — nejdříve k slovním skupinám jako spojením forem slov, která jsou v těsnějším vzájemném syntaktickém vztahu, a od těchto skupin dále k formám slov, která je tvoří...“¹⁰

Riesovo učení o slovních skupinách má v poslední době značný ohlas v Polsku. Z. Klemensiewicz z se pokusil v práci *Skupienia czyli syntaktyczne grupy wyrazowe* (Kraków 1948) o klasifikaci slovních spojení v polštině.¹¹ A. Mirowicz věnoval speciální monografii skupinám přívlastkovým (*O grupach syntaktycznych z przydawką*, Toruń 1949).

4. Nezávisle na Riesovi došel k podobnému názoru na předmět skladby ruský jazykovědec F. F. Fortunatov: hlavním předmětem syntaxe jsou slovní spojení (slovosočetanija). Věta je pouze druhem slovního spojení, i když druhem hlavním. Slovní spojení původně definoval jako „ten významový celek, který vzniká spojením jednoho plného slova (nikoli částice) s druhým plným slovem, ať už je vyjádřením celého psychologického soudu nebo jeho části“.¹² „Každé prosté slovní spojení se tedy skládá ze dvou částí, a mezi těmito dvěma částmi rozeznáváme podle významu ve slovním spojení část nesamostatnou, která se spojuje s druhou částí, a část samostatnou, tj. tu, se kterou se spojuje část nesamostatná... Slovní spojení mohou být zakončená nebo nezakončená. Nezakončené je takové slovní spojení, jehož samostatná část tvoří sama také část druhého slovního spojení, tj. nezakončené slovní spojení se stává částí druhého slovního spojení, které se proto stává nikoli prostým, nýbrž složitým. Např. v slovním spojení *letí velký pták* je slovní spojení *velký pták* nezakončené. V zakončeném slovním spojení se spojuje jedno slovo s druhým jako jedna část soudu s druhou částí soudu, tj. zakončené slovní spojení je samo plnou větou a části takového slovního spojení jsou podmětem a přísudkem vět“ (samostatná část podmětem, nesamostatná přísudkem). „Zakončené slovní

⁹ K. Brugmann, *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen*, Straßburg 1904, 630—640; *Die Syntax des einfachen Satzes im Indogermanischen*, Berlin—Leipzig 1925, 84—147.

¹⁰ *Die Syntax des einfachen Satzes*, 84. Slovní skupiny dělí Brugmann na skupiny určovací (Bestimmungsgruppen), v nichž jeden člen je druhému podřízen, a skupiny rozšířené (Erweiterungsgruppen), jejichž členy jsou souřadné. Určovací skupiny jsou v základě dvoučlenné, ale každý člen může býti dále určen. Dělí se podrobněji podle slovního druhu svého hlavního členu. Brugmann pojednává i o skupinách slovesa s předponou a s částicí (zvláště negací) a substantiva s předložkou, neboť tyto skupiny měly kdysi v předhistorii ide. jazyků stejnou povahu jako spojení slovesa a substantiva s adverbii. Zabývá se také srůstáním slovních skupin v jedno slovo a vznikem sousloví (Wort-einungen), která „vznikají tak, že se slovní skupina stane konvenčním výrazovým prostředkem pro nějakou jednotnou představu, která se přesně nekryje se smyslem vyplývajícíím ze spojení jednotlivých slov ve větě“ (str. 89).

¹¹ Klemensiewicz definuje skupienia jako spojení dvou nebo více výrazů (tj. slov nebo sousloví) patřících k sobě formálně i významově, a proto tvořících syntaktický útvar, který není větou, avšak může sloužit k vyjádření některé primární nebo sekundární části věty (hlavního nebo vedlejšího členu věty) s výjimkou slovesného přísudku. (Str. 1.) Ze slovních skupin správně vylučuje spojení předložky s jménem, neboť předložka neurčuje jméno ani jím není určována, ale je výrazem syntaktického vztahu celého předložkového výrazu k výrazu jinému. (Str. 5—6.) Slovní skupiny pak dělí Kl. v podstatě shodně s Riesem (skupienia luźne, ścisłe a spójne, tj. spojení souřadná, podřadná a přívlastková).

¹² Cituji podle Suchotina (*Voprosy sintaksisa sovremennogo rus. jazyka*, M. 1950, 132).

spojení a věta jsou v jazykovědě synonyma.¹³ Tak se dostal Fortunatov od dvoučlenných slovních spojení přes složitá slovní spojení k velmi širokému chápání tohoto termínu, který zahrnuje i věty a souvětí. (Srov. Wortgefüge u Riese.)

Slovní spojení dělí Fortunatov na gramatická a negramatická. V gramatických jsou části navzájem spojeny pomocí forem jednotlivých slov nebo (v jazycích amorfních) formou celého slovního spojení, tj. především pevným gramatikalizovaným slovosledem.¹⁴ V negramatických slovních spojeních není vztah obou částí formálně vyjádřen.

Učení akad. Fortunatova o slovním spojení mělo v ruské a sovětské jazykovědě velký ohlas. O jeho důslednou aplikaci se pokusil M. N. Peterson.¹⁵ Syntax chápe důsledně jako nauku o slovních spojeních a o spojeních slovních spojení (sočetaņija slovosočetaņij). Větu prý neumíme formálně definovat, nedospíváme k ní formální analýzou, proto prý nemůže být hlavním předmětem skladby. Úkolem skladby je podle něho popis všech typů slovních spojení a jejich funkcí, určení původu těchto typů a jejich funkcí základních, z nichž by bylo lze všechny ostatní funkce vyvodit. Termínu slovní spojení užívá Peterson ve velmi širokém významu — od spojení dvou slov až po rozvitou větu.¹⁶ Základní chybou jeho učení je vedle podcenění věty i to, že neodlišuje ustálená slovní spojení a sousloví od spojení neustálených. V pozdějších svých pracích přikládá už větě větší význam.¹⁷

Jako učení o slovním spojení chápe skladbu i A. M. Peškovskij.¹⁸ Ale slovní spojení definuje tak široce, že jím může označit libovolný syntaktický útvar: „Slovní spojení jsou dvě slova nebo řada slov, spojených v řeči a v myšlence,“¹⁹ je to „psychofyzická jednotka“. Není proto divu, že mu při výkladu pak slovní spojení splývá většinou s větou. Je to výsledek nezdařilého pokusu spojit syntaktické učení Fortunatovo s Potebňovým a v pozdějších vydáních *Skladby* i s učením Sačmatovovým.

Akad. A. A. Sačmatov činí předmětem své *Skladby*²⁰ větu. O slovních spojeních pojednává sice také, ale ta mu splývají s větnými členy. Zato věnoval velkou pozornost ustáleným slovním spojení, souslovím a ustáleným obrátům.

Akad. V. V. Vinogradov posuzuje slovní spojení jako „složitě pojmenování. Má stejnou nominativní funkci jako slovo. A stejně jako slovo může mít celý systém forem“.²¹ Má tedy blíže ke slovu než k větě. Vinogradova nejvíce zajímají ustálená slovní spojení, sousloví, idiomatické obraty a rčení, frazeologismy.

Hodně širokého a neurčitého významu nabylo slovní spojení v učení akad. I. I. Meščaninova a jiných marrovců o syntaktických skupinách.

5. Učení o slovních skupinách nebo o slovních spojeních mělo tedy u jednotlivých jazykovědců různou podobu a bylo mu dáváno různé místo v mluvnici —

¹³ *Sravnitel'noje jazykovedenije*. Lekcii ord. prof. F. F. Fortunatova čitannyje v 1899—1900 g., str. 261—262.

¹⁴ *Tamt.*, 265—271.

¹⁵ Srov. jeho práce *Očer'k sintaksisa sovremennogo russkogo jazyka*, Moskva—Petrograd 1923; *Sintaksis russkogo jazyka*, M. 1930; *Vvedenije v jazykovedenije*, M. 1928—1929 aj.

¹⁶ Peterson třídí a klasifikuje slovní spojení čistě formálně podle toho, jakými formami je vyjádřen vztah jeho částí. Rozeznává tak slovní spojení, v nichž je vztah mezi slovy vyjádřen koncovkami osobními, rodovými, rodovými a pádovými zároveň, jen pádovými nebo pádovými koncovkami s předložkami, shodou dvou jmen v pádu, spojkami, a slovní spojení, v nichž není vztah mezi slovy vyjádřen formálně. Potom připojuje pohled toho, jak se formálně vyjadřují jednotlivé funkce. Spojení slovních spojení dělí na spojení beze spojek, se spojkami a se vztaznými slovy. Větě věnuje samostatnou kapitolu.

¹⁷ Srov. zvl. jeho *Lekcii po sovremennomu russkomu jazyku*, M. 1941.

¹⁸ A. M. Peškovskij, *Russkij sintaksis v naučnom osveščeni*, M. 1938e.

¹⁹ *Tamt.* 63.

²⁰ A. A. Sačmatov, *Sintaksis russkogo jazyka*, vyp. I, Leningrad 1925.

²¹ V. V. Vinogradov, *Russkij jazyk. Grammatičeskoje učenije o slove*, Moskva—Leningrad 1947, 7—8.

na jedné straně bylo prohlašováno za vlastní předmět syntaxe, na druhé straně bylo zahrnováno do nauky o větě. Kromě toho se při studiu slovních spojení často prolínala nebo střídala dvě hlediska: syntaktické (usouvztažňující) a lexikální (pojmenovací). Ve dvacátých letech tohoto století se střetlo učení o spojeních slov, vycházející od Riese a Fortunatova, s učením F. de Saussura o syntagmatickém a asociačním členění řeči,²² které dosáhlo velkého rozšíření ve světové jazykovědě.

F. de Saussure vykládá jazykový systém jako výslednici vzájemného působení asociačních a syntagmatických vztahů. Slova v řeči tvoří podle S-a řetězce a vstupují mezi sebou do vztahů, založených na jednorozměrné povaze jazyka, která vylučuje pronesení dvou prvků zároveň. Takové spojení, které se skládá ze dvou nebo několika jazykových jednotek (slovních spojení, slov nebo jejich částí) pronesených v aktuální následnosti, nazývá de Saussure syntagma. Vydělení komponentů syntagmatu je možné jen na základě asociačních vztahů, do kterých vstupují v povědomí mluvčího s jinými jazykovými prvky na základě společného znaku. Na teorii syntagmat a teorii asociační je nutno umět redukovat vše, v čem je vyjádřen daný stav jazyka. Tak ohýbání slov se zakládá na vztazích asociačních, syntaktické jevy na členění syntagmatickém. Syntagmatika a syntax se však nekryjí: ne všechny syntagmatické jevy patří do syntaxe, ale všechny syntaktické jevy patří do syntagmatiky. Pojem syntagma se totiž nevztahuje jen na spojení slov, ale na složité jednotky všech druhů, pokud v nich na základě asociačních vztahů můžeme odкрыt jejich komponenty, tedy i na složená a odvozená slova, na části věty i na celé věty.

Pojem syntagma se pak v pojetí de Saussurově a jeho žáků ustaluje jako spojení dvou sousedních jazykových elementů, jehož základem je vztah určujícího k určovanému. Někdy se rozlišují syntagmata vnitřní, tvořená částmi složeného nebo odvozeného slova (*učí-tel*; základ *učí-* je určené, suffix *-tel* určující), a syntagmata vnější, tj. spojení slov a celých slovních spojení i vět (*dobrý — člověk*; *psáti — dopis*; *až přijdu domů — napíši dopis*).

Pro marxistickou jazykovědu je de Saussurovo učení o jazykovém mechanismu nepřijatelné, neboť „podle této teorie se mění každá řeč v řetězec syntagmat, zploštěný a jednotvárný, odtržený od živé skutečnosti, od potřeby společenského dorozumění, od mnohotvárnosti společenské praxe a reálné skutečnosti, řetězec syntagmat, spojující se navzájem na základě jediného principu — vztahu určujícího k určenému. Celá rozmanitost vnitřních syntaktických i sémantických spojitostí v jazyce, odrážející společenský život, společenskou činnost a společenské zájmy, byla hozena při této chybné syntaktické koncepci přes palubu ‚vědeckého‘ zkoumání“.²³ Kromě toho je toto schéma apriorní a univerzalistické: chce na vztahy asociační a syntagmatické převést všechny jazykové jevy ve všech jazycích, podřizuje mu bádání o jednotlivých jazycích místo toho, aby zkoumáním jejich specifických zákonitostí docházelo k takovým obecně platným závěrům, jsou-li správné.

Učení o syntagmatu v tomto širokém pojetí propracoval I. S. Karcevskij. (Jeho prostřednictvím proniklo učení o syntagmatu i k nám.) Syntagma je pro něho každé spojení určovaného a určujícího, tedy složená a odvozená slova (vnitřní syntagmata), spojení slov (vnější syntagma) i celé rozvité věty a souvětí (složité syntagmata).²⁴ Syntagmatickou

²² F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*, Paris 1922, 170n.

²³ V. V. Vinogradov, *Voprosy sintaksisa sovremennogo russkogo jazyka*, 186.

povahu hledá dokonce i v jednoduchých slovech. (V některých svých pracích však užívá termínu syntagma jen pro spojení dvou slov s plným významem; i tu však píše, že se jednoduchá syntagmata mohou spojovat v syntagmata složitá. Srov. *Russkij jazyk I*, P. 1925, 28–29.) Vedle vztahů syntagmatických existují i vztahy nesyntagmatické: souřadné spojení několika členů určujících jedno určované, vsuvky a některé případy podřadnosti. — Stejně široké chápání syntagmatu najdeme i u A. A. Reformatského, který se pokusil spojit učení o syntagmatu se Sachmatovovým učením o jazykové komunikaci.²⁵

V západní jazykovědě, zvláště strukturalistické, se užívá termínu syntagma velice často, ale z největší části ve významu mnohem užším: syntagma se chápe jako spojení slov, obvykle dvou, mluvnicky organizované v syntaktický celek; vyjadřuje se jím složitá představa. O binárnost nebo vícečlennost syntagmat se vedou spory i v nejnovější době.²⁶ Jistě se tu odrazil vliv učení o slovních spojeních a slovních skupinách, vycházejících z prací Riesových. Ve shodě s naukou o slovních skupinách (Wortgruppenlehre) rozšiřuje se na druhé straně pojem syntagma i na souřadná spojení slov. Tato spojení bývají nazývána syntagmata funkcionální (tvoří totiž jednotku na základě své společné funkce ve větě) na rozdíl od syntagmat sémantických (která mohou mít jako sémantická jednotka pojmenovací funkci), nebo též koordinační na rozdíl od subordináčních.²⁶ Syntagmatika se stává částí nauky o větě, syntagma je prvkem větné stavby.

„Všechny tyto buržoazně idealistické výklady syntagmatu, vycházející z *Kursu obecné lingvistiky* F. de Saussura,“ praví akad. Vinogradov, „ignorují sémantickou mnohotvárnost řeči v celé její historické složitosti a vnitřní protikladnosti a kladou tak především rovnítko mezi ‚vnější syntagma‘ a párové slovní spojení. Odtrhují jazyk od společnosti, odtrhují jazyk od myšlení a vidí pak v plynulé řeči pouze formální řetězec slovních spojení, příkládaných jedno k druhému. V takovém pojetí se jeví syntaktická struktura jazyka zpusťovaná, zbavená živých významových intonací, zbavená intelektuálního a emocionálně volního obsahu.“²⁷

6. Ve zcela jiném významu užíval termínu syntagma J. Baudouin de Courtenay. Označoval jím slovo v souvislé řeči na rozdíl od izolovaného slova jako systému souvztažných a vnitřně sepjatých forem a významů v jazyce, které nazýval lexéma. (Tak např. ve větě *klin klinom vyšibaj* jsou tři syntagmata, ale jen dvě lexémy, protože *klin* a *klinom* jsou tvary téhož slova.) V tomto významu se však termín syntagma neujal.^{27a}

Novou náplň dal učení o syntagmatu a syntagmatickém členění řeči akad. L. V. Ščerba. Syntagma je podle něho nejmenší základní syntaktická jednotka v procesu řeči—myslenky, vyjadřující významový celek a foneticky semknutá zesílením posledního slovního přízvuku; může to být jedno slovo nebo skupina slov.²⁸

Ščerbova teorie syntagmatu, která do sebe vsála staré učení o jazykovém taktu—kólu a doplnila je zřetelem k významu, byla v sovětské jazykovědě dále rozvíjena a je podle akad. Vinogradova jedinou teorií, která má význam pro sovětskou jazykovědu.²⁹ Není ještě dosti propracována. U Ščerbových žáků a pokračovatelů splývá často syntagma s jazykovým taktem nebo s větnými členy.³⁰ Ale už akad. Ščerba ve svých posledních pra-

²⁴ Karcevskij dělí vnější syntagmata na predikativní a nepredikativní. Nepredikativní dále rozděljuje na určovací se shodou členů, předmětová s rekcí určujícího a příslovečná se vztahem formálně nevyjádřeným. — Podrobný rozbor názorů Karcevského a jejich kritiku podal akad. V. V. Vinogradov, *Vopr. sintaksisa sovr. rus. jazyka*, 187–192.

²⁵ A. A. Reformatskij, *Vvedenie v jazykovedenije*, M. 1947, 106–109.

²⁶ Srov. zpr. V. Šmilauera v ČMF 32 (1949) 168 a zpr. J. Noska v ČMF 33 (1950) 88.

²⁷ *Vopr. sintaksisa sovr. rus. jazyka*, 202.

^{27a} Srov. např. *Vvedenie v jazykovedenije*, 4. vyd. (litograf.), 1913/14, 191.

²⁸ L. V. Ščerba, *Fonetika francuzskogo jazyka*, 1939², 81–82.

²⁹ Srov. jeho stať *Ponjatije sintagmy v sintaksise russkogo jazyka* ve sb. *Vopr. sintaksisa sovr. rus. jazyka*, 183–256. Viz zvl. 205.

³⁰ To se týká zvl. doc. J. V. Kroteviče. Srov. jeho články ve sb. *Vopr. slavjanskogo jazykoznanija I*, Lvov 1948.

oích zdůraznil, že syntagma je pojem více syntaktický a sémantický než fonetický, že syntagmata vznikají jen v procesu řeči pro označení složitých pojmů, vznikajících v naší mysli a odrážejících výsek skutečnosti. Význam i stavba syntagmat závisí na významu a sémantickém členění celku a různí se podle stylu jazykového projevu. Na rozdíl od slovních spojení, která jsou poměrně společensky ustálena, formují se syntagmata v každém projevu vždy podle aktuální situace.

Akad. Vinogradov se snaží jasně odlišit syntagma od větného členu. Zdůrazňuje, že to jsou pojmy z různých syntaktických rovin, takže se nejen navzájem nevyklučují, ale naopak doplňují. Syntagma se někdy shoduje s větným členem, ale jindy zahrnuje i několik větných členů (např. přísudkové sloveso a příslovecné určení atp.) nebo naopak jen část rozvitého větného členu. I celá věta se stává syntagmatem, když ji zkoumáme nikoli samu o sobě, ale jako komponent nebo významovou část složitější jednotky, když se snažíme pochopit její význam v kontextu složitého jazykového celku.

Pojem syntagma je podle mínění akad. Vinogradova oprávněný, neboť odpovídá reálným jazykovým jevům. „Syntagma je sémanticko-syntaktická jednotka řeči, odrážející ‚kousíček skutečnosti‘ a naplněná živou expresí a intonací daného sdělení. Je v těsném významovém vztahu se všemi jinými podobnými jednotkami téhož projevu, téže řeči.“³¹ Na základě významových vztahů se syntagmata seskupují ve vyšší jednotky, v syntagmata vyššího řádu. Tak vznikají složité syntaktické celky. Syntagmatická analýza pomáhá vniknout do syntaktické stavby řeči a do její sémantiky, neboť „v syntagmatickém členění se vyjadřují jemné významové a stylistické odstíny sdělení.“³² Souvisí úzce s expresivně významovou výstavbou řeči: realizují se jako zřetelné celky jen v souvislém projevu, proto je můžeme odkryt jen při znalosti kontextu. Ve větě mimo kontext můžeme nanejvýš pokusně stanovit možnosti jejího syntagmatického členění. To závisí ovšem i na gramatické stavbě věty.

Učení o syntagmatu tedy nemůže nahradit učení o větě a jejích členech, ale doplňuje je. Stejně doplňuje i učení o slovním spojení, které je pojmem z jiného syntaktického plánu, neboť slovní spojení se tvoří na základě slova v procesu jeho sémanticko-syntaktického rozvíjení, kdežto syntagma se vyděluje z věty a z vyšších syntaktických celků. Proto se syntagma a slovní spojení v praxi velmi často nekryjí.

7. Akad. Vinogradov podrobil ve své stati ostré kritice idealistickou teorii syntagmatu, založenou na učení de Saussurové, a ukázal, že se pro svou „významovou prázdnotu, gramatickou neplodnost a protimaterialistické zaměření“³³ naprosto nehodí pro marxistickou jazykovědu. (Srov. výše v § 5.) I různé metamorfózy této teorie u Karcevského, Reformatského aj. nemají „nic společného s marxistickým pojmáním mluvnice jako ‚výsledku dlouhotrvající, abstrahující činnosti lidského myšlení‘, jako ‚ukazatele nesmírných úspěchů myšlení‘“.³⁴ Sovětskou teorii syntagmatického členění řeči je nutno budovat, jak jsme viděli, na zcela jiných základech.

Ostré kritice je v sovětské jazykovědě podrobováno i učení o spojeních slov, jak je vytvořili Ries a jeho pokračovatelé. V. P. Suchotin vytýká Riesovi, že úplně zanedbává významovou stránku slovní skupiny a jejích komponentů, že jeho klasifikace slovních skupin je formálně popisná, nepříhlíží ke kontextu, úplně zanedbává historickou perspektivu a nerozlišuje produktivní a neproduktivní typy. „Všechny tyto formalistické nedostatky v bádání způsobily neživotnost, schematismus a nevhodnost celého tohoto systému.“³⁵

To však neznamená, že by se jazykověda měla vzdát studia jazykových jednotek větších než slovo a menších než věta, které reálně existují. Sám akad.

³¹ *Vopr. sintaksisa sovr. rus. jazyka*, 253.

³² *Tamt.*, 248.

³³ *Tamt.*, 186.

³⁴ *Tamt.*, 196.

³⁵ *Vopr. sintaksisa sovr. rus. jazyka*, 134 – 135.

Vinogradov zdůrazňuje, že učení o syntagmatu „neodstraňuje pojem slovní spojení; naopak, předpokládá jej“.³⁶ O marxistické pojetí učení o slovních spojeních se pokusil V. P. Suchotin ve stati *Problema slovosčetanija v sovremennom rusckom jazyke*.³⁷ Opírá se přitom o ruskou jazykovědnou tradici, která znala pojem slovní spojení už od dob Lomonosovových a v některých pracích postupovala při jeho studiu už správnou cestou, řešíc „problém slovního spojení v nerozlučné spojitosti s významovou stránkou výroku, s významem slova, s větou a s kontextem“.³⁸

Slovní spojení (slovosčetanije) není podle Suchotina jakékoli spojení dvou slov — spojovaná slova musí tvořit mluvnickou a významovou jednotku, odrážející spojení jevů reálné skutečnosti. Na rozdíl od slova, které je celkem nedělitelným na samostatné lexikální hodnoty, je slovní spojení rozčleněným označením předmětu nebo jevu. Podle povahy řídicího („nezávislého, stěžejního“) prvku lze je dělit na slovesná (např. *čítat knihu*) a jmenná (*student Ivanov, chorošaja pogoda*); poměrně řídká jsou spojení adjektivní (*očen' bošoj*) a adverbialní (*pozano noč'ju*). Sémanticky celistvá a často užívaná slovní spojení mnohdy ustnují v nerozložitelná, stálá slovní spojení (sousloví), frazeologismy a idiomatické obraty, které jako „ekvivalenty slova“ patří spíše do slovníku a frazeologie nežli do syntaxe. Jiná slovní spojení se zase morfologizují a vytvářejí analytické konstrukce (např. *stanu čítat, samyj dobruj*). — Slovní spojení se skládají nejčastěji ze dvou slov (slovní spojení párová). Dostí často je však jejich komponentem stále slovní spojení, sousloví nebo rčení (např. *skazat položa ruku na serdce*), číselný výraz (*dva prijatelja*), analytická nebo opisná konstrukce a podobné významově nedělitelné útvary, takže celé slovní spojení je pak několikáslovné. To platí pro slovní spojení stejnorodá, mezi jejichž komponenty je vztah závislosti. Slovní spojení stejnorodá (několikanásobné větné členy) mohou mít rozsah neomezený. — Souhrn způsobů, jak jsou vyjádřeny vztahy mezi slovy ve slovním spojení, tvoří formu slovního spojení, kterou lze dělit na vlastní (vyjadřuje vnitřní vztahy mezi komponenty) a nevlastní neboli vnější (vyjadřuje vztah celého slovního spojení k jiným slovním spojeními nebo slovům ve větě). Formy slovního spojení se vyvíjejí, je nutno zkoumat je historicky. — Studovat slovní spojení je možno jen ve větě. Bývá v ní rozvitým členem nebo jeho částí. Obsahuje-li však podmět a přísudek (a plní-li tak funkci sdělení nebo výroku o skutečnosti, nikoli již jen rozčleněného nebo složitěho pojmenování skutečnosti), je to tzv. slovní spojení predikativní, které je kostrou věty a může se samo stát holou větou. Studium slovních spojení doplňuje a prohlubuje analýzu věty na větné členy, neboť vede ke studiu způsobů, jak se vyjadřují syntaktické vztahy mezi větnými členy. — Slovní spojení má svůj vlastní význam, který vyplývá z lexikálních významů spojovaných slov, ale není jejich aritmetickým součtem, nýbrž dialektickou jednotou pojmu v jeho rozčleněné podobě. Jde tu o konkretizaci významu slova v minimálním kontextu. Význam slovního spojení je podmíněn obsahem a povahou celého kontextu. Během času se vyvíjí a musí proto být zkoumán historicky.

Také nová akademická *Grammatika rusckogo jazyka* (I, M. 1952) mluví o slovních spojeních jako o jedné ze základních jazykových jednotek: „Věta se může rozpadat na úryvky, které jsou skupinou slov, spojenou významem a gramatickými vztahy, nebo na jednotlivá slova. Mluvnické celky uvnitř věty, skládající se aspoň ze dvou plně významových slov (nikoli slov pomocných), nazývají se slovní spojení (slovosčetanija).“ (Str. 10.) Způsoby spojování slov ve slovní spojení jsou jedním z předmětů syntaktického bádání (str. 13).

II.

8. V české jazykovědě nebyla problémům spojení slov věnována taková pozornost jako např. v jazykovědě ruské, ale obě teorie — nauka o slovních skupinách a nauka o syntagmatu — se v ní odrazily poměrně záhy.

³⁶ Tamt., 254–256. Srov. i dále 254–256 a zde § 6.

³⁷ Tamt., 127–182.

³⁸ Tamt., 149.

Jan Gebauer ve svých mluvnících o slovních spojeních nebo skupinách zvlášť nepojednává, ale probírá jejich problematiku v nauce o větě, a to v kapitolách o větných členech a o jejich spojování v jednotu větnou.

V *Mluvnici pro školy střední a ústavy učitelské*, díl II. (Praha 1890) mluví o výrazech větných a slovních: „*Slunce vychází* je výraz slovy učiněný neboli výraz slovný (ve smyslu širším), a *starý hřích* též. Ale jsou to výrazy rozdílné: *slunce vychází* je věta, výraz větný, — a *starý hřích* není věta, nýbrž výraz nevětný. Výraz nevětný nazýváme krátce výrazem slovným (ve smyslu užším).“ (Str. 2.) Termín „výraz slovný“ není však ekvivalentem termínu „slovní spojení“ nebo „slovní skupina“ — má význam mnohem širší; jednoduchým neboli holým výrazem je jedno slovo; složitý neboli rozvíjecí výraz se skládá ze dvou nebo více slov, z nichž jedno je členem základním a ostatní jsou členy rozvíjecí. (Str. 2.) Jde tu tedy o analýzu věty podle větných členů, která slovní spojení nutně roztrhuje na jejich části. Gebauer to však vyvažuje tím, že připojuje kapitolu „spojení v jednotu větnou“ (str. 26–29). Ukazuje v ní, že „slova jednotlivá pojí se ve větě v jednotky členské, a tyto dále v jednotu větnou“, a pojednává o způsobech tohoto spojování (spojování smyslem, přízvukem větným, gramatickou shodou, syntaktickou vazbou a dílem též zvláštními spojkami). Tohoto způsobu výkladu se přidružuje i v *Historické mluvnici jazyka českého* a v *Příruční mluvnici*, ale probírá souhrnně rozvíjecí výrazy při slovesích, při jménech podstatných, při jménech přídavných a při příslovcích,³⁹ takže v podstatě probírá souhrnně touž látku, kterou Ries zahrnuje do slovních skupin slovesných, substantivních, adjektivních a adverbálních, ovšem na rozdíl od Riesa důsledně z hlediska rozboru větného, a užívá přitom i příslušné terminologie (např. substantivum může být rozvíjeno přívlastkem, doplňkem, předmětem, příslovecným určením). Nepojednává však o členech několikanásobných. Tento způsob výkladu zachoval i Trávníček ve své úpravě *Příruční mluvnice*.⁴⁰ V zásadě stejně postupuje i V. Ertl ve své úpravě *Mluvnice české pro školy střední a ústavy učitelské*, ale výrazy slovní složené rozděluje navíc na rozvíjecí (neboli podřadně složené) a rozšířené (neboli souřadně složené).⁴¹

Gebauerovo pojetí skladby kritizoval Jan Loriš. K nauce o výrazech rozvíjecích mimo jiné připomíná, že Gebauer pojednává při nevětných výrazech složitých pouze o výrazech podřadných a nikoli též o souřadných, a navrhuje pro výrazy složitě název sousloví.⁴² Jeho *Studie o sousloví souřadném*,⁴³ která má vyplnit mezeru v dosavadním českém syntaktickém bádání, je založena na Riesově nauce o slovních skupinách a opírá se přímo o práci jeho pokračovatele L. Sütterlina *Diedeutsche Sprache der Gegenwart* (Lipsko 1900). Pro „skupinu dvou nebo několika slov, již označujeme vzájemný vztah dvou nebo několika představ“, zavádí se název sousloví. Skladba je pro něho nauka o sousloví. (Uniklo mu tu — stejně jako Sütterlinovi — Riesovo rozlišení mezi *Wortgefüge* a *Wortgruppe*, jasně zdůrazněné v druhém vydání díla *Was ist Syntax?*⁴⁴ Srov. výše v § 3.)

Sousloví dělí Loriš na podřadná, v nichž se jeden člen (člen podřízený čili rozvíjecí) přidružuje k členu druhému (členu řídicímu čili určenému), „aby pojem druhým členem vyjádřený buď doplnil nebo s některé stránky rozvinul čili blíže určil.“ Je mu podřízen, jsa na něm závislý. Podle smyslu jednotlivých sousloví jako celků dělí je Loriš na sousloví

³⁹ Jan Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého. IV. Skladba* K vydání upravil Fr. Trávníček, P. 1929, 5–7.

⁴⁰ Gebauerova *Příruční mluvnice jazyka českého pro učitele i studium soukromé*. Upravil Fr. Trávníček, P. 1930⁴, 228–231. (Stejně v dalších vydáních; srov. 6. vyd., P. 1939, 227–231.)

⁴¹ Gebauerova *Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské*. Nově zpracoval Václav Ertl. II. Skladba. P. 1926⁹. (Srov. zvl. 8–9.)

⁴² J. Loriš, *Studie v oboru skladby*. České museum filologické 9 (1903) 414–446. (Srov. zvl. 436–438.)

⁴³ České museum filologické 10 (1904) 104–118.

⁴⁴ J. Ries, *Was ist Syntax?* Praha 1927⁷, 179 (dodatek k pozn. 40).

větná čili zavřená (věty) a sousloví nevětná čili otevřená. Ze sousloví jednoduchých se v rozvířených větách skládají sousloví složitější, až dojdeme ve větách dvoučlenných k sousloví nejsložitějšímu, ke spojení podmětu a přísudku (výroku).

Nauka o slovních skupinách budila i nadále pozornost našich jazykovědců, ale žádná větší systematická práce z tohoto oboru nevyšla a do běžných mluvnic školních i praktických nepronikla.

Velká seminární práce St. Petříka *Theorie slovních skupin v češtině* zůstala v rukopise.⁴⁵ Petřík publikoval pouze několik článků, v nichž podává psychologický výklad slovních skupin,⁴⁶ pojednává o úloze pauz ve slovních skupinách⁴⁷ a o fonologii věty a slovní skupiny.⁴⁸ I v ostatních statích o intonační stránce češtiny a slovenštiny⁴⁹ a v knize *O hudební stránce středověké věty* užívá běžně termínu slovní skupina, ale svou teorii slovních skupin a jejich dělení tu nevykládá. Z několika odkazů na Riese je však zřejmé, že se opírá o jeho práci.

Otázce slovních skupin věnoval pozornost též J. V. Bečka. (Srov. jeho články v *NŘ* a *Úvod do české stylistiky*, P. 1948.) Nazývá je „spojení (spojenina) slov“ a pojednává o nich z hlediska jejich stylistického využití jako o prostředku pojmenování. Proto ho zajímají více ustálená spojení slov (nazývá je „těsná“) než neustálená („volná“).

Pro těsné spojení slov, které označuje jeden pojem a tvoří tak lexikální jednotku úplně rovnocennou s prostými slovy (např. *vlčí mák*), chce ustálit název „sousloví“ a odlišit je od rčení. (Sám pojednává o slovesných rčeních a charakterizuje je jako slovesné metafory, které se častým užíváním otřely a ustrnuly v pevný celek; srov. např. *býti trnem v oku*.)⁵⁰

9. Vedle nauky o slovních spojeních (ať už se jim říkalo sousloví, slovní skupiny nebo spojení slov) proniká k nám už ve dvacátých letech nauka o syntagmatickém členění řeči, a to nejdříve ve stylistice.

Jan Mukařovský ve své estetické studii *Máchův Máj*⁵¹ přijímá termín syntagma od Karcevského, avšak ne v celé šíři, tj. jako každé spojení určovaného a určujícího, nýbrž pouze jako spojení dvou slov (syntagma slovní — srov. výše § 5). Cituje Karcevského (*Russkij jazyk*, 28n.), že „slova nesoucí význam nejsou ve větě prostě rozestavena vedle sebe, nýbrž jsou navzájem

⁴⁵ Srov. Weingartův úvod k Petříkově práci *O hudební stránce středověké věty*, P. 1938 IV.

⁴⁶ *Psychologický výklad slovních skupin v novočeštině*, ČMF 19 (1933) 139—146, 246—254.

⁴⁷ *Pauza v novočešských slovních skupinách*, NŘ 17 (1933) 33—44, 65—72.

⁴⁸ *Příspěvky k fonologii věty a slovní skupiny*, LF 61 (1934) 149—162, 258—281, 424—433.

⁴⁹ Soupis jeho článků viz v úvodu cit. knihy (pozn. 45), str. V.

⁵⁰ J. V. Bečka, *Slovesná rčení a sousloví*, NŘ 18 (1934) 8—17, 38—44. Srov. i *Úvod do české stylistiky*, 118—134. — V tomto smyslu ustaluje pak význam termínů sousloví a rčení *Jednotné školní názvosloví mluvnické* (srov. pozn. 53). Sousloví definuje jako „spojení dvou nebo více slov v jednotku významovou; např. *černá smrt*“, rčení jako „ustálené spojení slov, které netvoří jednotku významovou; např. *řici po lopatě*“ (str. 6). Ve *Cvičebnici jazyka českého pro IV. třídu středních škol* (sestavili za vedení B. Havránka Kopecký, Starý a Získal, P. 1936) se termínu sousloví ještě neuvžívá. Najdeme tu jen termín rčení, definovaný jako „spojení o dvou nebo více slovech, kterých se užívá ustáleně“ (str. 67). *Příruční slovník jazyka českého* definuje už sousloví jako „skupinu slov významově k sobě náležejících a označujících jedinou představu; *gram*. spojení dvou nebo více slov v jednotku významovou.“ Ve starém širokém významu užívá názvu sousloví Trávníček (srov. dále v § 12). V jeho *Slovníku jazyka českého* (P. 1952) najdeme tuto definici: „Sousloví = skupina slov významem k sobě patřících, syntaktické spojení.“ — Slovenská *Základná jazykovedná terminológia* (Bratislava 1952, 32), zavedla termíny, „sružené pomenovanie“ (např. *rybia mäčka, písací stôl*) a „ustálené spojenie“ (*vziať nohy na plecía, hnat' vodu na mlyn*).

⁵¹ J. Mukařovský, *Máchův Máj. Estetická studie*. P. 1928. Srov. zvl. str. 106—107.

spojena a vztahují se druh k druhu jako určující a určovaná... Takové spojení dvou slov nesoucích význam nebo dvou částí věty, při kterém jsou tato slova (popř. části věty) ve vztahu T (určující) — T' (určené), nazývá se syntagma⁵². Syntagmata bývají ve větě navzájem spojena rovněž syntagmaticky a dohromady tvoří složité syntagma. Syntagmatem nejvyššího řádu je věta.

Naproti tomu Fr. Oberpfalcer—Jílek užil termínu „syntagma“ pro označení slovních skupin (Wortgruppen) v pojetí Riesové a jeho pokračovatelů. Vyplývá to jasně z jeho charakteristiky a třídění „syntagmat“⁵². (Srov. *Jazykozpyt*, P. 1932, 144—145 a 174n.)

„Skupiny slov, jež se jeví jako celek“ a nejsou ani slovem ani větou, zjišťuje Jílek podobně jako Brugmann ve větě. Definuje je jako „skupiny slov, v nichž výraz nabývá plné hodnoty teprve tím, že je spjat s výrazem předcházejícím nebo následujícím nebo s oběma zároveň.“ Podle vnitřních vztahů mezi členy syntagmat rozlišuje pak syntagmata těsná, v nichž jeden člen plní svou úlohu jen ve spojení s druhým, jehož význam blíže určuje a omezuje (např. *starý hřích, činí hanbu* ve větě *starý hřích činí novou hanbu*), a syntagmata volná, jejichž členy jsou navzájem k sobě dosti samostatné, ale mají společný poměr závislosti na veličině třetí a tím je dán jejich vztah (např. *podvod a klam — zradí se sám*). (Mají tedy u Jílka přívlaskty „těsný“ a „volný“ zcela jiný obsah než u Bečky — odpovídají Riesovým termínům enge a lockere Gruppen; „polotěsná syntagmata“ přístavková však Jílek neodděluje.) V těsných syntagmatech rozeznává člen primární (řídící), sekundární (určující, závislý) a terciární [kterým může být rozvit člen sekundární; srov. např. *velmi* (III) *chudá* (II) *vdova* (I)]. Vedle syntagmat volných a těsných mluví Jílek také o syntagmatech přísudkových (tj. spojení přísudkového slovesa s podmětem). Těsná syntagmata dělí stejně jako Ries na substantivní, adjektivní, verbální a adverbální podle slovního druhu hlavního členu; volná syntagmata na asyndetická a spojková.

Své učení o syntagmatu aplikoval Jílek v rozboru *Jazyka knih černých, jinak smolných* (P. 1935). O syntagmatech tu pojednává stejně jako Ries beze zření k tomu, jakou funkci plní celé syntagma ve větě, protože „podstatné jméno má determinující průvodce stejně, ať je subjektem či objektem, ať stojí v doplňku nebo v příslovečném určení. Podobně je tomu u jména přídavného, u zájmena, u sloves a u adverbí.“ (Str. 12.)⁵² I tím se odlišuje jeho učení od vlastní syntagmatiky, která vychází z členění věty.

Termín syntagma se však v tomto významu neujal, spíše se udržoval ve významu spojení určeného s určujícím, pokud se ho ovšem vůbec užívá. Občas se objevuje i v pracích z poslední doby.

Tak např. ho užívá Fr. Kopečný ve svých *Základech české skladby* (Učební texty vysokých škol, P. 1952). Název syntagma označuje jak neustálé spojení dvou slov (např. *zelený stůl* — srov. str. 100), tak sousloví (= syntagma souslovné, např. *arabí guma* — str. 20) a slova odvozená nebo složená (= syntagmata lexikální, např. *braš-nář, zelen-ost* — str. 9 a 100). Užívá však tohoto termínu jen porůznu a speciální pozornost syntagmatickému členění řeči nevěnuje.

Příruční slovník jazyka českého klade rovnítko mezi syntagma a větinou dvojicí (srov. níže v § 10). Syntagma se definuje jako „spojení slov, která tvoří významově i syntakticky vyšší jednotku, větná dvojice“.

Termínu „syntagma neboli sklad“ užívá slovenská *Základná jazykovedná terminológia*, vydaná nedávno Slovenskou akademií věd a umění za redakce Št. Peciara (Bratislava 1952). Mezi syntaktickými termíny uvádí „sklad, syntagma“ s tímto dalším dělením: určovací sklad, determinatívna syntagma (menný a slovesný určovací sklad neboli nominálna

⁵² Srov. J. Ries, *Was ist Syntax?* P. 1927, 52n., a *Zur Wortgruppenlehre*, P. 1928, 8—9. — Jílek užívá vedle termínu syntagma i názvu spojení slov. Je to „vyšší jednotka řeči, již se dobírá rozbor z hlediska formálního“; nejtypičtější a nejdůležitější spojení slov je věta, ale patří sem i syntagma (srov. *Jazykozpyt*, 144—145). To zcela odpovídá Riesovu termínu Wortgefüge (v. pozn. 44).

a verbální determinativní syntagma); priradovací sklad, koordinativní syntagma; větný sklad, predikativní syntagma. V určovacím skladu se rozlišuje člen nadřazený a podřazený nebo určený a určující. (Srov. str. 26.)

10. Častěji však naši jazykovědci od termínu syntagma pro jeho mnohoznačnost a nejasnost upouštějí. Místo něho se zavádí při rozboru věty název větná dvojice (nebo též syntaktická dvojice). Označuje se jím spojení dvou slov nebo výrazů, mezi nimiž je vztah určeného a určujících o. Důsledně se užívá tohoto termínu v *Cvičebnici jazyka českého pro III. třídu středních škol*, kterou sestavili za vedení B. Havránka L. Kopecký, Ed. Starý a Al. Získař (1. vyd. P. 1935). Tak např. při výkladu o slovese ve větě se říká, že „sloveso, ať určité nebo neurčité, spojuje se ve větné dvojice (dvočlenné výrazy větné): s předmětem . . . , s příslovecným určením . . . , s doplňkem. . .“ (strana 56—57), při výkladu o substantivu se mluví o větných dvojicích s podstatnými jmény (str. 80—81), o funkci prostých pádů ve větných dvojicích (str. 87—88); pod. při výkladu o adjektivech, zájmenech, příslovcích aj.

Termín větná dvojice byl pojat do *Jednotného školního názvosloví mluvnického*,⁵³ vypracovaného podle návrhu České akademie věd a umění a závazného od škol. r. 1944/45 pro všechny zškoly. Je uveden v kapitole o větných členech a definován jako „spojení slov vztahem větným nebo syntaktickým“. Skládá se z členu řídicího a závislého; závislost se vyjadřuje shodou (kongruencí) nebo podřízeností (rekcí).⁵⁴ Normalizované názvosloví ustaluje i význam termínů sousloví a rčení.⁵⁵

V souvislosti s normalizovaným názvoslovím mluvnickým přináší návrh na ustálení a správné seřazení pojmů v této oblasti redakční článek *Druhy a názvy rozličných spojení slov* (NŘ 27 [1943] 197—207). Dospívá k této stupnici:

I. Názvy obecné (syntaktické, stylistické i lexikální zároveň).

1. *Výraz* = vyjádření slovem nebo slovy vůbec.
2. *Spojení slov* = sestava dvou nebo několika slov v syntaktickou (významovou) jednotku.

II. Názvy syntaktické.

1. *Větný člen* (větný výraz) = jednotlivá součást větného celku.
2. *Větná dvojice* = syntaktické spojení dvou výrazů.
3. *Vazba*
  - a) v užším smyslu = rekce, syntaktické spojení ve smyslu podřízenosti (vazba pádová),
  - b) v širším smyslu = některá jiná syntaktická spojení, např. vazba přechodníková.

III. Názvy stylisticko-lexikální.

1. *Rčení*
  - a) lidové,
  - b) umělé neboli klišé (floskule, pejor. fráze) } = lexikalizované obrazné spojení slov
2. *Úsloví*.
3. *Pořekadlo*.
4. *Formule*.

⁵³ Původně otištěno pod názvem *České normalizované jednotné školní názvosloví mluvnické* ve *Věstníku pedagogickém* 20, 416—431. 2. vydání vyšlo pod názvem *Základní pojmy mluvnické při vyučování českému jazyku*, P. 1947.

⁵⁴ *Zákl. pojmy mluvnické*, 15.

⁵⁵ Srov. výše pozn. 50.

IV. Název stylistický je *obrat* = výrazový prostředek, vzniklý záměrným uspořádáním, opakováním nebo neobvyklým užitím slov.

V. Název lexikální je *sousloví* = těsné spojení slov v nedělitelnou jednotku významovou. (Viz str. 206.)

11. Název větná dvojice se v našich nových mluvnických pracích ujal, nerozšířil se však obecně. Užívají ho ve své *Stručně mluvnici české pro střední školy* (P. 1950) Havránek a Jedlička. „Slova ve větě významem navzájem spojená jsou závislá jedna na druhých; takové jejich významové spojení je vyjádřeno ve větných dvojicích. Slova do nich takto vstupující jsou členy větnými.“ (Str. 109.) „V každé větné dvojici je člen závislý a člen řídící. Závislost na členu řídícím je vyjádřena buď shodou, nebo podřízeností, nebo není vůbec vyjádřena.“ (Str. 110.) Stejně pojednávají o „větných (syntaktických) dvojicích“ v *České mluvnici* (Základní jazyková příručka, Praha 1951, str. 166).

Podrobněji probírá „syntaktické (větné) dvojice“ *Cvičebnice jazyka českého* (Pomocná kniha pro gymnasia a vyšší odborné školy, Praha 1951), sestavená kolektivem autorů za redakce B. Havránka. Zdůrazňuje, že syntaktické dvojice jsou těsnější složky uvnitř větných celků, které vznikají predikací a determinací, nikoli koordinací a vsouváním. (Srov. str. 59–60.)

Také V. Šmilauer užívá v *Novočeské skladbě* (P. 1947) názvu větná dvojice (predikační a determinační) pro páry větných členů, které se vytvářejí jakožto vyšší jednotky ve výstavbě věty vztahem predikace a determinace; jeden a týž člen může být částí různých dvojic. Pro vyšší jednotky, které vznikají vztahem koordinace a apozice, zavádí název větné skupiny. Větné skupiny mohou mít na rozdíl od dvoučlenných větných dvojic i větší počet členů (str. 44).

Termínu „větná dvojice (dříve též syntagma)“ užívá v *Úvodu do české stylistiky* (P. 1948) i J. V. Bečka. (Srov. kapitolu o gramatických prostředcích větné stavby, str. 149–152.)

Šmilauer, Bečka i *Cvičebnice* mluví o dvojicích těsných a volných (event. o těsnějším nebo volnějším vztahu mezi jejich členy) podle toho, mohou-li být členy dvojice od sebe odděleny jiným slovem, nebo musí-li být vždy vedle sebe. Šmilauer uvádí vedle toho jako znak těsnějšího nebo volnějšiho vztahu pauzu, která se může vkládat mezi členy, a připomíná, že vedle členů volných a těsných existují i členy volně připojené, které se k větě již hotové připojují jaksi dodatečně na zdůraznění, k vytežení apod. (nejčastěji prostřednictvím *a to*). (Srov. *Novočeská skladba*, 44–45.) Přívlaskty „těsný“ a „volný“ tu tedy mají zcela jiný význam než u Jílka (srov. výše v § 9).

Všechny uvedené práce pojednávají o větných dvojicích při rozboru větné stavby a základních vztahů mezi větnými členy. Neruší tak, ale naopak doplňují učení o větných členech. Kapitola o větných dvojicích předchází před kapitolami o větných členech.

12. Opačně postupuje ve své *Skladbě*⁵⁶ Fr. Trávníček.

Vychází z učení o větných členech jako částech věty a po jejich podrobné klasifikaci pojednává jednak o rozvitých, opakovaných a několikanásobných částech věty, jednak o jejich spojování. Snesl tu nesmírně bohatý materiál, který vědecky utřídl a vyočlil, mnohdy skutečně objeveně. Teprve potom následuje kapitola o vazbě větných částí. „Skladebná (syntaktická) vazba, stručně vazba, je spojování ohebných slov se slovy jinými, ohebnými i neohebnými, ve významové jednotky tak, že je jejich mluvnický tvar závislý

⁵⁶ Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny, část II. — Skladba*, P. 1951³.

na úkonu, který mají v těchto jednotkách... Slova spojená syntaktickou vazbou nazývají se syntaktické sousloví, někdy též vazba. Sousloví je každé spojení dvou nebo více slov ve významovou jednotku, i spojení bez vazby: *zítra ráno, ve dne v noci, jítí rychle*... Sousloví spojené bez vazby nazýváme jen významové nebo slovníkové (lexikální).⁵⁷

Dochází tedy Trávníček na základě důkladné analýzy vztahů větných členů také ke spojení slov, která tvoří ve větě významovou jednotku, ale jinak je nazývá — termínem sousloví v jeho širokém významu — a jinak je třídí — na syntaktická a významová (lexikální) podle toho, je-li jejich vztah mluvnický vyjádřen nebo nikoli.

Termínu sousloví užívá Trávníček v tomto širokém významu i v novém vydání *Úvodu do českého jazyka* (P. 1952). Říká tam (v kapitole o slově, str. 32): „Odrasem našeho myšlení jsou nejen slova jednotlivá, nýbrž i různá spojení slov, tvořících myšlenkový, významový celek. Nazýváme je sousloví nebo výrazy. Např.: *můj otec, naše vlast, Komunistická strana Československa, zelený strom, lidská řeč, Rudé právo, psát úlohu, plnil pětiletku, do školy, na schůzi, velmi důležitý, hned ráno, boj za mír*... Tato slova se spojují v celky podle jistých pravidel, která jsou důležitou součástí mluvnické stavby jazykové... Tento způsob spojování slov je výrazovým prostředkem myšlenkového vztahu slov tvořících sousloví.“ Trávníček tu tedy klade rovnítko mezi „sousloví“ a „výraz“ a označuje tak, jak je vidět z příkladů, ustálená i neustálená spojení slov, ba i předložkové výrazy.

V poslední době se u nás začíná užívat i termínu „slovní spojení“ jako ekvivalentu ruského termínu slovosocetanije. Tak např. L. V. Kopeckij ho užívá s tím významem, jaký mu dává Suchotin, v článku *O slově, slovním spojení a větě* (RJ 2 [1951/52] č. 6—7).

III.

13. Srovnáme-li všechny ty různé variace učení o slovních spojeních (slovních skupinách, spojeních slov, souslovích apod.), vycházejícího na Západě od Riese a v Rusku od Fortunatova, a učení o větných dvojicích (syntagmatech), k němuž dal podnět F. de Saussure, vidíme, že obojí pojednává v podstatě o téměř jazykovém jevu, o těžce jazykové jednotce.

Rozdíl je v tom, že učení o slovním spojení vychází vlastně od slova a zkoumá jeho rozvíjení v procesu tvoření věty, kdežto učení o větných dvojicích vychází z analýzy věty. Učení o slovních spojeních při tom často slovní spojení z věty abstrahuje, protože v něm vidí jednotku na větné stavbě, na větném vztahu přímo nezávislou, nebo lépe řečeno závislou jen nepřímou, jednotku, která do věty vstupuje hotová podobně jako slovo. Věta tedy podmiňuje bezprostředně jen vnější formu slovního spojení, která vyjadřuje jeho vztah k jiným slovním spojeními ve větě, nikoli jeho vlastní formu, tj. jazykové vyjádření vztahu mezi jeho členy. Proto většina stoupenců tohoto učení pojednává o slovním spojení ve zvláštním oddílu syntaxe, mimo větu a mimo její rozbor na větné členy. Skutečnými větnými členy jsou hotová slovní spojení. Proto mnozí jazykovědci považují označování členů slovních spojení za vedlejší (sekundární) větné členy za zbytečné a poukazují na neshody a potíže, které tu vznikají. (Např. příslovečné určení u substantiva a předmět u jména dějového bývají označovány jako přívlástek atp.) Protože většinou neomezují slovní spojení na spojení dvou slov (to platí pro slovní spojení nestejnorodá, určovací; slovní spojení stejnorodá, tj. několikanásobné členy věty, mohou mít libovolný počet členů), ale ukazují, že i sekundární člen,

⁵⁷ Tamt., 829.

který určuje člen primární, bývá sám rozvit členem terciárním, event. ještě složitěji, docházejí někdy až k tomu, že celá přísudková a celá podmětová skupina je tvořena jedním slovním spojením. Učení o slovních spojeních tak nahrazuje učení o vedlejších členech věty a analýza na větné členy se pak omezí pouze na učení o hlavních členech věty, o podmětu a přísudku. Samo spojení podmětu a přísudku bývá sice někdy také označováno termínem slovní spojení, ale v nauce o slovním spojení (Wortgruppenlehre, nauka o slovosčetání) se o něm nepojednává a odkazuje se do skladby větné. (V praxi to pěkně vidíme např. v Jílkově analýze jazyka knih černých, jinak smolných.) To je ovšem jistá krajnost, do níž nezacházejí všichni stoupenci učení o slovním spojení.

K větným dvojicím docházíme postupem opačným, analýzou věty. Větné dvojice se vydělují a existují pouze ve větě a nelze je z ní dobře abstrahovat. To především proto, že větná dvojice, založená na vztahu určeného a určujícího, je vždy jen dvoučlenná, takže každý její člen může být zároveň členem jiných větných dvojic; každý člen určený je zároveň určujícím v jiné dvojici s výjimkou jediného slova ve větě, které je absolutně určené a nezávislé (obvykle holý podmět). Při analýze věty na větné dvojice jeví se nám větná stavba jako řetězec dvojic, vzájemně do sebe zapadajících; jeho začátek tvoří člen absolutně určený. Můžeme ovšem a musíme pojednávat i o jednotlivých člancích tohoto řetězu, o jednotlivých větných dvojicích, ale nelze je ze souvislosti tak vytrhnout, jako by to bylo možné u slovních spojení. Na slovní spojení se totiž rozvitá věta více méně rozpadá. Učení o větných dvojicích proto nenahrazuje ani zčásti učení o větných členech, ale prohlubuje a doplňuje je tím, že klade důraz na jejich vzájemné spojení a nezůstává jen při jejich formální klasifikaci.

Z různého pohledu na spojování slov ve slovní spojení nebo ve větné dvojice vyplývá přirozeně i to, že se oba pojmy svým rozsahem a obsahem nekryjí. Slovní spojení se nazývá každé seskupení slov, spojených navzájem vztahem syntaktickým a významovým, ať už se navzájem určují, nebo ať jsou souřadná a pouze společně vstupují do predikačního nebo determinačního vztahu s jinými slovy nebo slovními spojeními, nebo konečně ať vznikají opakováním slov. Větnou dvojici ovšem takové souřadné spojení slov netvoří, neboť tu nejde o vztah určeného a určujícího (celé takové souřadné spojení bývá pouze jedním členem dvojice). Proto musí být učení o větných dvojicích doplněno učením o několikanásobných (rozšířených) členech věty, které je — stejně jako i samo učení o větných dvojicích — částí učení o větných členech. Ovšem i nauka o slovním spojení musí věnovat souřadným (stejnorodým) slovním spojení zvláštní oddíl, neboť je to spojení jiné povahy než spojení určovací.

Na druhé straně se z nauky o slovních spojeních obvykle vylučuje predikační spojení slov, spojení podmětu a přísudku, a odkazuje se do nauky o větě. Pro učení o větných dvojicích tvoří naopak spojení podmětu s přísudkem nejdůležitější větnou dvojici. Větné dvojice se pak ovšem také dělí na predikační a determinační.

14. Při zkoumání větných dvojic i spojení slov se setkáváme s tím, že se některá spojení slov lexikalizují, stávají se ustáleným rčením nebo souslovím nebo splyvají ve slovo jedno — vzniká z nich spřežka. Od čistě aktuálních spojení slov je k těmto ustáleným spojení plynulý přechod. Takové ustalo-

vání slovního spojení a případné splývání jeho komponentů v lexikální jednotku je možné proto, že slova ve slovním spojení (ve větné dvojici) nejsou spojena jenom formálně, gramaticky, ale jsou spojena i významově. Význam jednotlivých slov se v takovém spojení mění: především se konkretizuje (vytčením nějakého příznaku ve spojení determinacním a predikačním nebo uvedením do souvislosti s jinými slovy ve spojení koordinačním), ale většinou se i trochu modifikuje. Význam slovního spojení není pouhým součtem významů jeho komponentů. Celé slovní spojení bývá pak často synonymem jednoho slova (srov. např. *malý chlapec: chlapeček, borový les: bořina, jítí rychle: spěchat, učinit doznání: přiznati se, býti na cestách: cestovat, přilepit kličkem: přiklížit, dáti někomu dar: obdarovati někoho; lat. ius iurandum = přísaha, aes alienum = dluh atp.). Nemí proto divu, že se význam jednotlivých slov ve slovním spojení (ve větné dvojici) může oslabit, zvl. když je to slovní spojení ustálené a časté, až někdy celé spojení vytvoří významovou jednotku, označující jeden pojem — stane se souslovím (*křížem krážem, vlčí mák atp.*). Nebo sice neoznačuje jeden pojem, ale jeho celkový význam se už nedá vyvodit z významů jeho komponentů — stane se rčením (*řící po lopatě, jde to o sto šest*). Po vzoru sousloví, která takto vznikla historickým vývojem, vytváří se pak mnoho sousloví nově a uměle, neboť je to velmi výhodný způsob, jak obohacovat slovní zásobu a pojmenovávat nové předměty a jevy. (Srov. zvl. odbornou terminologii, např. *hřib jedlý, sasanka luční, orel skalní; Zadní Indie, Československá republika; vysoká škola; lidová demokracie; rychlořezná ocel atp.*). Sousloví pak často srůstají ve spřežky nebo se skládají ve slova složená; odvozeniny od sousloví tvoří složená slova velmi často (např. *vysokoškolský, hornoostravský atp.*). Ustalují se a skládají v jedno slovo nejen slovní spojení určovací, ale i koordinační, stejnorodá (např. *červenobílý*).*

Zde se stýká syntax s tvořením slov a s lexikologií. Je otázka, do jaké míry má skladba o rčeních a souslovích pojednávat — nepatří-li taková ustálená slovní spojení zcela do slovníku a do frazeologie. V řešení této otázky nám pomůže sovětské vymezení mluvnické jako nauky, která „abstrahuje od jednotlivého a konkrétního jak ve slovech, tak ve větách, vybírá to obecné, co je základem ohýbání (změn) slov a spojování slov ve větách, a z toho vytváří gramatická pravidla, gramatické zákony”.⁵⁸ K podstatě těchto slovních spojení patří to, že jsou gramaticky stejně organizována jako slovní spojení neustálená. Měla by proto o nich syntax po této stránce pojednávat. Ale je tu přece podstatný rozdíl: neustálená slovní spojení organizuje mluvčí vždy nově pro aktuální potřebu sdělení nebo pojmenování, kdežto ustálená slovní spojení existují ve slovní zásobě jazyka již hotová a mluvčí je bere jako celek; jsou organizována jednou provždy a mluvčí je sám neorganizuje. Proto jsou velku neměnná: nelze změnit způsob spojení a pořadí členů, nelze zaměnit některé slovo takového ustáleného slovního spojení synonymem. Jejich gramatická organizace — vnějškově shodná se syntaktickou organizací neustálených slovních spojení — má vlastně stejnou povahu, stejnou funkci jako spojování lexikálních prvků při tvoření slov odvozováním a skládáním, je jedním ze způsobů pojmenování. Tím se ustálená slovní spojení a sousloví zařazují do nauky o slově a slovní zásobě, která o nich musí pojednávat. Potíž je ovšem v tom, že mezi ustálenými a měnlivými, neustálenými slovními spojeními není žádná

⁵⁸ *O marxismu v jazykovědě, Sovětská diskuse...*, 197.

jasná a pevná hranice, nýbrž — jako mezi jazykovými jevy vůbec — plynulý přechod.

Podobným jevem jako lexikalizace slovních spojení, ale méně častým, je morfologizace slovního spojení. Dochází k ní tak, že v ustáleném slovním spojení se oslabí věcný význam jednoho členu, takže pak vyjadřuje převážně nebo úplně jen významy mluvnické, týkající se druhého členu, který je zase nositelem věcného významu a mluvnické významy sám vyjádřit nemůže, nebo je vyjadřuje jen v nedostatečné míře. Tak vznikly např. předložkové vazby z původního spojení samostatných adverbii se substantivy, reflexivní pasívum ze spojení sloves se zájmenem třetí osoby, které mělo původně význam předmětu,⁵⁹ opisné futurum (srov. zvl. tvary jako rus. *stanu pisat'*, jsl. futurum, stč. *chcu nésti, jmám nésti* aj.), některé tvary imperativní (rus. *davajte spojëm*; podobně se u nás např. v nářečí středopavském tvoří 1. os. plur. imp.: *poče zaspivamy se* — prostý imperativní tvar *zazpívejme* tu není živý⁶⁰), sponová slovesa aj. (Někdy pak takové opisné tvary zase splývají v jednoduché, syntetické.) Zde se stýká syntax s morfologií.

Vidíme tedy, jak slovní spojení jsou pro jazyk vydatným pramenem k obohacování slovní zásoby i k doplňování a ožívování systému tvarů. V této stati jsme se ovšem mohli dotknout otázky lexikalizace a morfologizace slovních spojení jen z hlediska syntaktického a zcela stručně; jejich vzniku, poměru ke složeným slovům a klasifikaci by bylo zapotřebí věnovat speciální studii.

15. Pro učení o slovních spojeních i pro učení o větných dvojicích vzniká tedy v souvislosti s ustálenými spojeními, ať už lexikalizovanými nebo morfologizovanými, tato otázka: máme tato ustálená slovní spojení posuzovat jako samostatné dvojice nebo samostatná spojení slov, anebo vstupují do větných dvojic a slovních spojení jako celistvé jednotky, které nelze syntaktickou analýzou dále dělit?

Z hlediska nauky o slovních spojeních není tato otázka tak závažná, neboť v každém případě bude ustálené spojení slov sekundárním členem vyššího slovního spojení a půjde tedy jen o rozhodnutí, jde-li tu o rozvití sekundárního členu členem terciárním nebo tvoří-li sekundární člen celistvou jednotku. Závažnější je tato otázka pro členění věty na větné dvojice. Víme, že syntagmatické členění řeči na dvojice určeného a určujícího se původně týkalo všech jazykových elementů, slov i jejich částí, spojení slov i vět. Z tohoto hlediska tvoří ovšem ustálená slovní spojení syntagmatickou dvojici, stejně jako ji tvoří části složeného slova nebo základ slova s odvozovací nebo flektivní příponou. Ale právě zde se projevuje formalismus syntagmatického členění řeči, vyplývající z jeho apriorního univerzalizmu („vše, v čem je vyjádřen daný stav jazyka, musíme umět redukovat na teorii syntagmat a na teorii asociací“⁶¹). Takový postup jazykové analýzy uvádí na stejný základní princip jevy z různých oblastí jazyka — morfologické, slovotvorné a syntaktické — a svádí tak k přehlížení a nedoceňování specifičnosti jednotlivých složek jazykového systému, jejich vlastních zákonitostí, ke zplošťování jejich bohatství a mnohostvárnosti. A hrozí tu ještě odtržení formy od významu.

Rozdíl mezi spojeními samostatných slov a spojeními ustáleným je zřejmý

⁵⁹ Srov. B. Havránek, *Genera verbi v slovanských jazycích I*, P. 1928, 183—184.

⁶⁰ Srov. A. Lamprecht, *Středopavské nářečí*, P. 1953, 111.

⁶¹ Srov. F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*, 188.

zvl. ve spojeních morfologizovaných. Tak např. při spojení jména s předložkou nelze mluvit o tom, že předložka určuje jméno, již z důvodů čistě formálních: předložka není jménem řízena, spíše se zdá, že řídí jméno. Ve skutečnosti řídí pouze pádovou koncovku a tvoří s ní společně složitý morfém, který určuje vztahy jména k jiným slovům ve větě.⁶² Podobně nelze klást do jedné roviny: se spojením samostatných slov ani opisné tvary slovesné, spojení spony s přísudkovým jménem a podobně.⁶³ Naše jazykověda do tohoto nesprávného extrému, který se dosti často objevuje v západní jazykovědě, většinou neupadla. Při učení o větných dvojicích vždy zdůrazňovala, že je to spojení dvou větných členů, dvou významových slov. (Srov. výše § 10 a 11.)

Méně jasná je ovšem tato otázka při lexikalizovaných slovních spojeních, souslovích, rčeních a více nebo méně ustálených obratech. Ale i zde je nutno při syntaktické analýze přihlížet k významu, a proto by se měla taková spojení posuzovat jako celek, jako jednotka lexikální a nikoli syntaktická.⁶⁴ Tak např. ve větě *nemilosrdná černá smrt skosila miliony lidí* vydělujeme dvojice *nemilosrdná — černá smrt, černá smrt — skosila* atd., nikoli samostatnou dvojici *černá — smrt*. Zcela zřejmé je to u vlastních jmen, tvořených souslovím (např. *Jindřichův Hradec, Dolní Lhota*). S. P. Suchotin považuje za nedělitelná slovní spojení i spojení číslovky a předmětu počítaného.⁶⁵

16. Je možno položit otázku, je-li učení o slovních spojeních nebo větných dvojicích potřebné, není-li to zbytečná komplikace a nevystačíme-li s učením o větných členech rozvinutých a několikanásobných (rozšířených).

Viděli jsme (§ 8), že Jan Gebauer vystačil ve svých mluvniciích bez těchto pojmů. A také naše největší skladba, *Skladba Trávníčkova*, vychází z analýzy větných členů a způsobů jejich spojování (srov. § 12) — a přece přináší nejbohatší materiál, jaký byl u nás k této otázce snesen, i jeho vědecký výklad, v mnohém objevný. Ale viděli jsme, že právě analýza vztahů mezi větnými členy vede Trávníčka ke zjištění, že spojení větných členů tvoří reálné jednotky, které nazývá sousloví. A také práce sovětské nás poučují, jak jsme viděli, že nauka o slovních spojeních je důležitou částí syntaxe.⁶⁶

Právě učení o slovních spojeních nám pomáhá objevit zákony, podle kterých se spojují slova ve větě — a to je jeden ze základních úkolů skladby, jak byl naznačen v SSSR.⁶⁷ Toto učení obrací pozornost právě ke vztahům mezi větnými členy, ke způsobu jejich spojení. Tím doplňuje analýzu věty na větné členy a zabraňuje jejich izolovanému zkoumání a výkladu, do kterého často zabíhala

⁶² Srov. J. Kuryłowicz, *Biuletyn Polskiego towarzystwa językoznawczego* 9 (1949) 20—25.

⁶³ Srov. o tom cit. stať Suchotinovu (zvl. str. 153 a 156—157). Podrobněji o tom pojednává V. N. Jarceva, *Puti razvitija slovosocetanja*, sb. *Voprosy grammatičeskogo stroja i slovarnogo sostava jazyka I*, Leningrad 1952, 35n.

⁶⁴ Srov. S. P. Suchotin, op. cit., 150—151, 153.

⁶⁵ Tamt., 156.

⁶⁶ Srov. názory Suchotinovy (§ 7), Vinogradovovy (§ 6), úvod k akademické *Mluvnici ruského jazyka* (§ 7), citovaný článek V. N. Jarcevové (pozn. 63) ve sborníku *Voprosy grammatičeskogo stroja i slovarnogo sostava jazyka* a další stati v tomto sborníku: A. I. Misejev, *Slovosocetanja s zavisimym infinitivom v sovremennom ruskom jazyke*, 115—138 (srov. zvl. str. 115—116); A. A. Bojko, *O roli vida v nekotorych infinitivnych sočetanijach, soderžajuščich otricanije*, 134—154. Srov. též stať O. S. Achmanovové *O roli služebnych slov v slovosocetanii* ve 2. č. sb. *Doklady i soobščeniija Instituta jazykoznanija AN SSSR*, M. 1952, 117—134.

⁶⁷ *O marxizmu v jazykovědě*, Sovětská diskuse..., 197.

stará logická mluvnice. Kromě toho vede ke zkoumání, jak se konkretizuje nebo i mění význam slova v minimálním kontextu, jak se taková spojení slov stávají významovou hodnotou vyššího řádu, která se nedá beze zbytku vyložit z významů svých komponentů. Při tom pěkně vysvitne souvislost mezi morfológií, syntaxí a slovní zásobou, neboť slovní spojení se v různém stupni ustalují a můžeme pozorovat, jak vznikají nové prostředky morfologické i pojmenovací. Při studiu slovních spojení a větných dvojic se nám správně osvětlí také význam slovních tvarů, neboť ty nemůžeme zkoumat samy o sobě — vždyť jejich funkcí je převážně právě vyjádření vztahů, slouží k vytvoření slovních spojení a větných dvojic. Plasticky tu vynikne, do jaké míry má tvar význam konkrétní a do jaké míry vyplývá jeho význam teprve z celého spojení. Tak např. příslovečné významy pádů nezávisí zcela na spojení s členem určeným a lze je zkoumat poměrně samostatně. Naproti tomu předmětné významy pádů unikaly dlouho významové klasifikaci, pokud se v nich ovšem nezachoval oslabený význam konkrétní (např. odluky v genitivu, prostředku a nástroje v instrumentálu). Teprve Trávníček podal významovou klasifikaci předmětů, neboť zkoumá pád ve spojení se slovesem; na jeho druhých předmětu velmi pěkně vidíme, jak jejich význam vyplývá právě z tohoto spojení a z největší části z významové stránky slovesa, nikoli z pádu samého.

Předností zkoumání syntaktické stavby jazyka se zřením ke slovním spojení a větným dvojicím by bylo možno vypočítat ještě mnoho. Mnohé otázky neunikaly ovšem zcela ani starším syntaktikům. Ale je nesporné, že syntaktické bádání bude možno prohloubit, když badatelé věnují těmto otázkám pozornost uvědoměle a systematicky. A význam má toto učení i pro školní praxi, neboť právě zde se nejčastěji omezoval větný rozbor na mechanické určování větných členů bez zřetele k jejich vzájemným spojitostem.

17. Dosud jsme si nepoložili otázku, která z celého výkladu i z kusého přehledu historie problému vyplývá: je oprávněna nauka o slovních spojení, nebo nauka o větných dvojicích?

Řekli jsme už výše, že obě nauky mají týž předmět, že zkoumají týž syntaktický jev, že k němu však přistupují různě: nauka o slovních spojení většinou od slova a zkoumá způsoby jeho rozvití, nauka o větných dvojicích od analýzy věty. Rozdíl v rozsahu pojmů slovní spojení a větná dvojice a tedy i v předmětu zkoumání je zhruba vyrovnán tím, že se vedle větných dvojic pojednává o několikanásobných větných členech neboli větných skupinách, jak je vhodně nazval Šmilauer. Myslím proto, že takto je naše otázka nesprávně položena. Spíše by měla znít: máme zkoumat syntakticko-významové jednotky vyšší než slovo a nižší než věta v samostatném oddílu syntaxe, abstrahované od věty nebo aspoň od větných členů, nebo máme tuto problematiku zkoumat v nauce o členění věty v úzké souvislosti s větnými členy? Jaké je místo této nauky v celém systému skladby?

Dát jednoznačnou odpověď na tuto otázku je těžké, neboť dosud je nauka o spojení slov málo zpracována. Dosavadní pokusy o samostatné zpracování nauky o slovních spojeních neuspokojují. Trpí většinou jednostranně formálním zkoumáním otázky a často ztrácejí ze zřetele vnější formu slovního spojení, kterou je nutno též zkoumat a která není bez vlivu ani na vlastní vnitřní formu spojení. Pokud se zabývají analýzou složitých slovních spojení, docházejí ke složitým a obtížným schémátům, která podstatu jevů málo

objasňují. Těchto nedostatků je si vědom Suchotin. Jeho teorie slovního spojení je vlastně pokusem o syntézu obou pohledů: zdůrazňuje je zřetel k větě a její stavbě a binárnost nestejnorodých slovních spojení, ovšem vyhýbá se čistě formálnímu řetězení věty bez zření k významu spojovaných jednotek. — Analýza na větné dvojice (syntagmata) trpí zase často schematičností. Kromě toho neproniká vždy dosti důsažně do učení o analýze věty — hrozí tu nebezpečí, že se jí věnuje malá kapitolka a pak že se budou větné členy probírat po staru.

Zdá se mi však, že se oba pohledy nevyklučují, naopak, že se doplňují. Analýza věty bez vydělení větných dvojic a skupin by byla kusá, a naopak zase pro speciální monografie je výhodné pojednávat o slovních spojeních abstrahovaně od jejich větných funkcí. S učením o slovních spojeních se musí vyrovnat i nauka o významu tvarů. A tak by bylo výhodné podržet i dvojí název protentýž jev: z hlediska členění věty jde o větné dvojice a větné skupiny, při samostatném zkoumání vnitřní stavby těchto syntakticko-sémantických skupin slov se nám pak jeví jako slovní spojení stejnorodá (koordinační) a nestejnorodá (determinační); zvláštní skupinu tvoří slovní spojení predikační, která lze z věty abstrahovat nejtíže. Jinými slovy: slovní spojení, která vznikají v procesu aktuálního rozvíjení slova při pojmenování složitých předmětů a jevů, pro vyjádření složitých pojmů objevují se nám při analýze věty jako větné dvojice a větné skupiny.

18. Závěrem bych chtěl připojit několik poznámek terminologických. Termíny *větná dvojice*, *sousloví* a *rčení* se už dosti vžily v tom významu, jak je zavádí *Normalisované názvosloví*, i když ne obecně. Ve vědeckých dílech je ovšem nutno počítat s tím, že autor nevystačí s běžnými termíny nebo je nepřijme. Důležité však je to, abychom stejným termínem pokud možno neoznačovali bez vysvětlení věci různé. Kromě toho tu dnes přistupuje potřeba konfrontovat a podle možnosti sladit naši jazykovědnou terminologii s terminologií ruskou.

K termínům, navrhovaným v redakčním článku Naši řeči (srov. výše § 10), bylo by možno připojit ještě dva: *slovní spojení* a *větná skupina*. Souslovím *slovní spojení*, které je ekvivalentem ruského termínu *slovosocetanije*, by se pak označovalo spojení dvou nebo několika slov v jednotku syntaktickou a významovou, bez ohledu na to, je-li mezi nimi vztah souřadnosti nebo podřadnosti: patřilo by sem i spojení slov vztahem predikačním. Tak by se dělila *slovní spojení* podle povahy vztahu mezi jejich členy na *koordinační* neboli *souřadná*, event. *stejnorodá* (u Suchotina *slovosocetanija odnorodnyje*), *determinační* neboli *určovací* a *predikativní*, která by bylo možno nazvat dohromady *slovní spojení nestejnorodá* (*slovosocetanija neodnorodnyje*). (Suchotin klade dělení slovních spojení na stejnorodá a nestejnorodá a dělení na predikativní a nepredikativní — *predikativnyje* i *nepredikativnyje* — do různých rovin. Myslím, že je správnější dělení V. N. Jarcevové, která klade slovní spojení koordinační, determinační a predikativní jako tři základní druhy slovního spojení prostě vedle sebe.⁶⁸ Predikace je jedním ze vztahů mezi slovy ve větě stejně jako koordinace a determinace, i když má mimořádný význam pro výstavbu věty.) — *Určovací slovní spojení* je možno dělit podle jejich hlavního členu (určeného) na *substantivní*, *adjektivní*, *slovesná* a *přísluvečná*, event. i *zájmenná*. (Srov. u Suchotina *imennyje*, *glagol'nyje*, *ad'jektivnyje*, *adverbial'nyje slovosocetanija*.) Jsou vždy dvoučlenná, ale jejich členem může být i sousloví, rčení, opisný tvar slovesný, předložkový výraz, event. i neustálené slovní spojení, takže se skládají často z více než dvou slov. Termín *slovní spojení* je vhodný, pojednáváme-li o těchto spojeních slov samostatně, zvl. z hlediska jejich pojmenovací funkce. Při analýze věty se projevují slovní spojení jako *větné dvojice* a *větné skupiny*. Názvu *slovní spojení* lze tu však o nich souhrnně také užít. — Podle sémantické celistvosti a četnosti upotřebení rozeznává Suchotin *slovosocetanija sojazannyje* ili *ustojčivnyje* a *slovosocetanija svobodnyje*. Česky je to nejlépe překládat *slovní spojení ustálená* a *neustálená*, nikoli *volná*, protože termín *volné slovní spojení*, *volná větná dvojice* mívá jako protiklad k *těsným* jiný význam (srov. výše § 11).

⁶⁸ V článku uvedeném v pozn. 63.

Přijmeme-li termín *slovní spojení* v naznačeném významu, pak můžeme dát názvu *spojení slov* širší význam, nejen „soustava dvou nebo několika slov v syntaktickou (významovou) jednotku“, a označovat tak každé seskupení slov v nějakou jednotku, tedy nejen syntaktickou nebo významovou, ale např. i výdechovou a intonační a podobně. To by odpovídalo ruskému *sočetaņije slov* nebo *sojedinenije slov*. Nebo by se mohlo rozlišovat slovní spojení jako jednotka menší než věta a *spojení slov* jako seskupení slov ve významovou a syntaktickou jednotku bez ohledu na její rozsah (srov. *Wortgruppe: Wortgefüge* u Riese), ale to je podle jednoho názoru zbytečné,

Naše termíny rčení a sousloví se nekryjí s Vinogradovou klasifikací ustálených slovních spojení. Sousloví patří mezi jeho *frazelogičeskije jedinstva* (*frazelogické celky*), ale k těm řadí Vinogradov i některá rčení. Část rčení pak patří mezi *frazelogičeskije sraščenija* (*frazelogické srůstý*, např. *jde to o stošest*). Vedle toho rozeznává Vinogradov ještě *frazelogičeskije sočetaņija* (*frazelogická spojení*) a všechny tyto útvary nazývá souhrnně *frazelogičeskije jedinicy* (*frazelogické jednotky*).

Od názvu *syntagma* ve stejném významu jako *větná dvojice* by bylo lépe upustit pro mnohoznačnost tohoto termínu. A není snad potřebný ani v původním širokém významu (jako jakékoli spojení určeného a určujícího). Zabrání se tak nedorozuměním, k nimž by mohlo dojít tím spíše, že k nám bude jistě pronikat termín *syntagma* ve významu, který mu dává Vinogradov na základě učení Ščerbova (srov. § 6). Pro tuto jednotku nemáme také ustálený název. Dosud se tu mluví o *mluvních taktech*,⁶⁹ *významových taktech*,⁷⁰ *větných úsecích*, *kólech* apod. bez přesného rozlišení a s různou obsahovou náplní. Termín *syntagma* by se tu však u nás sotva mohl ujmout a jeho mnohoznačnost by se ještě zvětšila.

V této souvislosti je nutno uvažovat i o ekvivalentu za ruské termíny *obosoblennije sintagmy*, *obosoblenije* apod. Ale to už se vymyká z naší tematiky.

19. Učení o větných dvojicích a o slovních spojeních vyvolává ještě mnoho jiných otázek, kterých jsme se v těchto poznámkách nemohli dotknout. Je zřejmé, že tu stojí naše jazykověda teprve na začátku zkoumání, i když se může opřít o bohaté a cenné poznatky, nahromaděné starším i novým badáním. Systematičtější zkoumání slovních spojení může být tím plodnější a jistě přispěje k odhalení zákonitostí, podle nichž se spojují slova ve větě. Velkou pomocí při marxistickém zpracování těchto otázek budou pro naši jazykovědu práce sovětské.

НЕСКОЛЬКО ЗАМЕТОК ПО ПОНЯТИЯМ СЛОВНІ СПОЈЕНІ, ВѢТНА ДВОЈІЦЕ, СЫНТАГМА (СЛОВСОЧЕТАНІЕ, ПАРНОЕ СОЧЕТАНІЕ В ПРЕДЛОЖЕНІИ, СЫНТАГМА) И ДР.

Огромный подъем языковедения после 1950 г. повел советских языковедов к критическому пересмотру учения о словосочетании и синтагме.

I. Обзор разработки учения о словосочетании и синтагме как в западном, так и в русском языковедении показывает, что языковеды исходят из теории Риса и Фортунатова или из теории о синтагматическом членении речи Ф. де Соссюра. Оба эти направления во многом сходятся и оба страдают от недостаточного внимания к смысловой стороне языка, от схематизма, частично также от недооценки предложения. Учение о словосочетании ставит на марксистскую основу В. П. Сухотин; учение о синтагматическом членении речи получает новое содержание в разработке акад. Виноградова на основе учения акад. Щербы.

II. В чешском языковедении эти проблемы разработаны сравнительно мало. Ян Гебауэр в своих грамматиках понятия словосочетания и синтагмы не употребляет. Учение о словосочетании Риса отразилось в трудах Я. Лориша (1903 и 1904 г.), С. Петрижака, в стилистических работах И. В. Бечки. Термин синтагма, вводимый Мукаржовским

⁶⁹ V. Mathesius, *Mluvní takt a některé problémy příbuzné*, v knize *Čeština a obecný jazykozpyt*, P. 1947, 243—256.

⁷⁰ J. V. Večka, *Úvod do české stylistiky*, P. 1948, 151—152, 213—214.

на основе учения Карцевского, получил небольшое распространение из-за своей многозначности, которая еще усилилась, когда Ф. Оберпфальцер—Йилек воспользовался термином синтагма для обозначения словосочетания. Поэтому вводят новый термин, более узкий и однозначный, větná dvojice или syntaktická dvojice (парное сочетание в предложении, синтаксическое парное сочетание), который получил большое распространение в новых работах по синтаксису и учебниках (Гавранек, Шмилауэр и др.). Но Ф. Травничек в своем „Синтаксисе“ эти термины не употребляет.

III. Учение о словосочетании и учение о синтаксических парных сочетаниях изучают одну синтаксическую единицу, но с разных точек зрения: учение о словосочетании исходит от слова и изучает его в процессе его развития, наука о синтаксических парных сочетаниях исходит от анализа предложения. Понятие větná dvojice (парное сочетание в предложении) более узко, чем понятие slovní spojení (словосочетание): оно не включает однородные словосочетания. (Гл. 13.) Лексикализованные и морфологизованные словосочетания синтаксически организованы как свободные словосочетания, но их форма закреплена, так что они не организуются вновь в процессе речи. Поэтому они являются предметом изучения лексикологии и фразеологии; при синтаксическом анализе их следует выделять как неразложимую часть словосочетания или один член синтаксического парного сочетания. (Гл. 14—15.) Учение о словосочетании и учение о синтаксических парных сочетаниях вполне обоснованы, хотя изложение синтаксиса возможно и без их применения — они помогают раскрывать законы, по которым сочетаются слова в предложении. (Гл. 16.) Учение о словосочетании не исключает учения о членении предложения в синтаксические парные сочетания, хотя их предметы в общем совпадают: первое изучает сочетания слов с точки зрения развития слова, иногда без учета их функции в предложении; другое обнаруживает эти соединения слов в предложении как пары неоднородных членов větné dvojice или группы однородных членов větné skupiny. Суть в том, что словосочетание, возникающее в процессе речи как наименование сложных понятий, выступает в предложении в виде этих парных сочетаний и групп членов предложения. (Гл. 17.) Ввиду вышесказанного можно сохранить термин větná dvojice рядом с термином slovní spojení (эквивалентом русского термина „словосочетание“) и закрепить наряду с ним термин větná skupina как название группы однородных членов предложения. Закрепив за термином slovní spojení значение словосочетания, можно пользоваться названием spojení slov в более широком значении (как русск. сочетание слов, соединение слов). Устойчивые словосочетания все еще ждут более подробной классификации; только тогда будет возможно разработать соответствующую терминологию. До сих пор еще не найдены общепризнанные термины для обособления и для синтагмы в том значении, которое ей придает акад. Виноградов. (Гл. 18.)

Дальнейшее развитие учения о словосочетании на основе марксистской методологии может принести чешскому языкознанию большую пользу. Надежной опорой в разработке этого учения служат советские труды по вопросам словосочетания.

ZUR AUFFASSUNG DER LINGUISTISCHEN BEGRIFFE: ZEICHEN, SYSTEM, KATEGORIE

(ZEICHEN UND SYSTEM DER SPRACHE I, BERLIN 1961,
34—39)

Frage 1: Was versteht man unter einem sprachlichen Zeichen?

1, Unter einem sprachlichen Zeichen verstehe ich jedes Lautgebilde, das für den Träger der gegebenen Sprache mit einer bestimmten Bedeutung in fester Verbindung steht; diese Verbindung ist für das gegebene Kollektiv gesellschaftlich und historisch stabilisiert. Die lautliche Seite der Wörter bzw. der Morpheme ist das sprachliche Zeichen (die Bezeichnung) für die Bedeutung. Als sprachliches Zeichen möchte ich daher nicht das Wort (bzw. Morphem) — insofern wir es als sprachliche Einheit auffassen, die die lautliche Seite mit der Bedeutung in sich verknüpft —, sondern eben nur diese äußere, lautliche Seite des Wortes (Morphems) bezeichnen.

Frage 2: Welches Verhältnis besteht zwischen sprachlichen Zeichen und Wirklichkeit?

2, Das sprachliche Zeichen in der von uns gegebenen engen Bestimmung (s. Antwort auf Frage 1) ist mit der Wirklichkeit nicht unmittelbar verknüpft. Die Beziehung zwischen dem sprachlichen Zeichen und der Wirklichkeit wird von der Bedeutung vermittelt. Der grundlegende Bestandteil der Wortbedeutung ist bei den meisten Wörtern (d. h. bei Wörtern aus dem normalen, intellektuellen Wortbestand) der Begriff. Wie der Begriff alle Einzelercheinungen der betreffenden Art in sich schließt, so kann man in der konkreten Sprachäußerung durch dessen sprachliche Bezeichnung die einzelnen Gegenstände oder Erscheinungen benennen; das Wort bezeichnet dann konkrete Gegenstände und Erscheinungen, aber da es seinem Wesen nach der sprachliche Ausdruck des Begriffs ist, ordnet es diese gleichzeitig in den Bereich der denselben Begriff ausmachenden Erscheinungen ein. Die Beziehung zwischen den sprachlichen Zeichen und den konkreten Gegenständen und Erscheinungen der Realität wird also vom Sprecher erst während des Sprechakts hergestellt (und bei dem die betreffende Sprache verstehenden Hörer hervorgerufen); im sprachlichen System besteht allein die stabilisierte Verbindung der sprachlichen Zeichen mit den Begriffen, die allerdings die Ergebnisse der verallgemeinerten Erkenntnis der Wirklichkeit widerspiegeln. Dieser Unterschied ist fast vollkommen aufgehoben bei den sog. Eigennamen, d. h. bei sprachlichen Zeichen, die mit einem einzigen Gegenstand verknüpft sind und immer bloß eine konkrete Einzelperson oder Einzelercheinung bezeichnen. Auch bei den sog. onomatopoetischen Wörtern, die verschiedene Naturlaute nachahmen, ist der verallgemeinernde Charakter des Wortes wenig markant; doch liegt er auch da vor: die Lautgestalt dieser Wörter ist in jeder Sprache ziemlich stabilisiert und dient daher zur Bezeichnung einer Reihe von Naturlauten derselben Art.

Frage 3: Welches Verhältnis besteht im sprachlichen Bereich zwischen Form und Inhalt?

3. Im Bereich der Sprache ist es genauer, von dem Verhältnis zwischen der lautlichen und semantischen, bzw. funktionellen Seite des Wortes oder Morphems zu sprechen. Ihre wechselseitige Beziehung läßt zwar in beträchtlichem Maße an die Beziehung von Form und Inhalt denken, ist jedoch mit dieser keinstalls identisch. (Jeder Inhalt setzt unumgänglich eine Form voraus, wogegen sich nicht bestreiten läßt, daß es Bedeutungen gibt, für welche die betreffende Sprache über keine stabilisierte Benennung, Bezeichnung verfügt.)

Die Beziehung zwischen der lautlichen und semantischen Seite des Wortes ist im synchronischen Plan fest; sie ist den Trägern der gegebenen Sprache bekannt, und diese Träger gebrauchen die Wörter in ihrer stabilisierten Bedeutung; etwaige Abweichungen (metaphorischer, metonymischer und anderer Natur) werden deutlich empfunden und zielbewußt ausgenützt — sofern es sich freilich nicht um Fehler handelt, die aus der Unkenntnis der gegebenen Bezeichnung oder des betreffenden Begriffs resultieren.

Diese Verbindung der lautlichen und semantischen Seite des Wortes ist eine historische Erscheinung: nach der Entstehung der betreffenden Bezeichnung wurde sie im Verlauf einer bestimmten Zeitspanne im Bewußtsein der Sprachträger stabilisiert. Sie kann sich ändern — es kommt zum sog. Bedeutungswandel. Wo bei einem Wort eine Bedeutung völlig verloren ging und sich eine neue Bedeutung stabilisiert hat, blieb das Lautgebilde, das Zeichen, erhalten, aber es wurde mit einer neuen Bedeutung verknüpft. (Das tschechische *kněz* z. B. bedeutete ursprünglich „Fürst“, später „Priester“.) Wenn wir das Wort als die Verbindung der lautlichen und der semantischen Komponente auffassen, handelt es sich in diesem Falle eigentlich um ein neues Wort, und das Verhältnis des alten und des neuen Wortes ist dann demjenigen zwischen den Homonymen im synchronischen Plan analog.

Bei Wörtern ohne lexikalische Bedeutung, den sog. grammatischen Wörtern (Präpositionen, Konjunktionen, einigen Partikeln), stellen wir eine ganz analoge Verbindung der lautlichen Seite mit der Funktion fest, die das gegebene Wort in der Sprache erfüllt. Bei manchen dieser Wörter können wir in historischer Zeit unmittelbar beobachten, wie sich diese Bedeutung entwickelt, wie die „grammatische Bedeutung“ dieser Wörter entsteht (meistens aus der lexikalischen Bedeutung) und wie sie sich ändert. (Vergleiche die Entstehung von sekundären Präpositionen und neuen Konjunktionen.) Und auch hier erscheint manchmal die Verbindung des alten Zeichens mit einer neuen grammatischen Bedeutung und der Schwund der alten Bedeutung als das Ergebnis der semantischen Entwicklung — dasselbe Lautgebilde bezeichnet eine andere Beziehung. Als Beispiel kann uns hier die Entwicklung der Partikel *koli* im Tschechischen dienen: noch im Alttschechischen war diese ein Adverbium in der Bedeutung „manchmal“, „einst“, bald wird sie jedoch zur Komponente der Relativa und Konjunktionen und verleiht diesen eine verallgemeinernde Bedeutungsnuance; die ursprüngliche Bedeutung geht dann vollkommen verloren.

Wie die angeführten Beispiele zeigen, ist die Verbindung der lautlichen und der semantischen Seite der Wörter weder a priori gegeben noch unveränderlich — sie ist eben eine historische Erscheinung. Wir sahen bereits, daß mit dem-

selben sprachlichen Zeichen im Verlauf der historischen Entwicklung eine andere Bedeutung bezeichnet werden konnte. Vom entgegengesetzten Standpunkt aus betrachtet kann man dann sagen, daß man denselben Begriff durch ein anderes sprachliches Zeichen zu bezeichnen begann (so z. B. wird zur Bezeichnung des Begriffes „Priester“ im Tschechischen statt des alten *pop* das Wort *kněz* neu gebraucht, für den Begriff „Fürst“ tritt *kníže* statt des früheren *kněz* auf u. ä.). Ein anderes Mal ist eine gewisse Bedeutung erst entstanden, wobei zu ihrer Bezeichnung ein bereits vorhandenes Zeichen gebraucht wurde (dies ist der Fall mit dem Ausdruck der Allgemeinheit mit Hilfe von *koli* — früher unterschied man diese Bedeutungsnuance nicht). Aber auch dort, wo völliger Bedeutungswandel eintrat und wo die zwischen dem Bezeichnenden und dem Bezeichneten bestehende Beziehung erhalten blieb, änderten sich oft beide Komponenten: die Lautgestalt des Wortes unterlag der Lautentwicklung, die Bedeutung wurde erweitert, verengt u. ä.

Wichtig ist der gesellschaftliche Charakter der Verbindung der Lautgestalt des Wortes mit dessen Bedeutung. Der Anlaß zu Veränderungen kann vom Einzelnen gegeben werden, wird jedoch erst dann zur sprachlichen Erscheinung, wenn er vom Kollektiv der Träger der betreffenden Sprache angenommen wird.

Bei den Erwägungen über das Wort und dessen Entwicklung hat man am meisten vor allem seine lautliche Seite im Sinne — darum spricht man über den Wandel der Wortbedeutung, über eine neue Funktion desselben grammatischen Wortes u. ä. Bei höheren sprachlichen Einheiten als es das Wort ist, besonders bei syntaktischen Einheiten, kann man von der (durch sprachliche, lautliche Mittel ausgedrückten) Form und von der Bedeutung oder der Funktion sprechen; aber auch hier handelt es sich nicht um das Verhältnis von Form und Inhalt. Das Verhältnis der beiden Komponenten erwähne ich in meiner Antwort auf Frage 8.

Frage 7: Gibt es ein sprachliches System, und was verstehen Sie darunter?

7. Das sprachliche System besteht, wenn auch sein Wesen bisher noch nicht gleichmäßig geklärt ist. Es wird richtig als ein System der Systeme aufgefaßt. Am befriedigendsten erscheint die Erforschung des phonologischen Systems, weniger schon die des morphologischen, wenig die des syntaktischen Systems; die Frage des Systems im Bereich des Wortbestands wird erst gestellt (vgl. einschlägige Referate in der Publikation der Konferenz *O vědeckém studiu současných jazyků*, P. 1958). Wenig erforscht ist bisher die Bindung der einzelnen Teilsysteme aneinander.

Es ist kennzeichnend, daß die zwischen den Einheiten des Sprachbaus bestehenden Systembeziehungen desto deutlicher zutage treten, je weniger sich bei ihnen der Sprecher der Verbindung der Lautgestalt mit der Bedeutung oder der Funktion bewußt wird. In höheren Plänen des Sprachbaus wird die Frage der Systemgebundenheit der sprachlichen Mittel dadurch kompliziert, daß wir da die Beziehung zwischen den einzelnen Kategorien, ihre formale wie auch ihre semantische Seite, in Erwägung ziehen müssen. Nun ist die Frage der Kategorien bisher nicht eindeutig gelöst; noch weniger die Frage der syntaktischen Typen. Ich habe in den letzten Jahren an Hand reichhaltigen Materials die Entwicklung des tschechischen zusammengesetzten Satzes untersucht (meine Monographie *Vývoj českého souvětí* ist im Druck [inzwischen erschienen:

Praha 1960, 402]) und habe mir immer wieder die Frage gestellt, ob der zusammengesetzte Satz ein System bildet und welcher Art sein Charakter ist. Die Resultate dieser Untersuchung können vielleicht zur Klärung der Frage beitragen, welcher Natur das Teilsystem in diesem höchsten grammatischen Bereich ist — ob man da von einem wahren System sprechen kann.

Vor allem muß gesagt werden, daß sich das System des zusammengesetzten Satzes erst in der historischen Entwicklung herausbildet; dieser Prozeß dauert noch immer an. Die älteste Periode, wo die Fügung der ursprünglich nur juxtaponierten Sätze in die einzelnen Typen der zusammengesetzten Sätze noch nicht vollendet ist, war durch ihre lose wechselseitige Gebundenheit charakterisiert. Die einzelnen Arten von zusammengesetzten Sätzen bestehen nebeneinander, greifen ineinander über, gruppieren sich zu keinem höheren Bau — vielmehr könnte man sagen, daß der zusammengesetzte Satz ein Treibeis von winzigen Typen darstellt. Diese Typen sind meistens an ein einziges Verbindungsmittel gebunden; die zwischen den Sätzen bestehende semantische Beziehung weist starke Färbung durch die „Überbleibsel“ der ursprünglichen lexikalischen Bedeutung dieses Mittels auf.

Im Verlauf der weiteren Entwicklung können wir beobachten, wie sich die alten kleinen Typen zu Gruppen zusammenstellen auf der Basis der gemeinsamen abstrakteren Beziehung, die sich zwischen den Sätzen geltend macht; aus diesen Gruppen bilden sich allmählich die gegenwärtigen Typen des zusammengesetzten Satzes heraus. Es handelt sich um einen vielfach komplizierten Prozeß. Die alten semantisch nahestehenden Typen beeinflussen sich einander, einer von diesen — gewöhnlich der häufigste und abstrakteste — wird grundlegend für den ganzen neuen Typ, die übrigen ordnen sich unter; wir fühlen deutlich, daß sie zu semantisch spezialisierten oder stilistisch gefärbten Varianten des Grundtyps werden. Es entsteht also eine Hierarchie der einst gleichwertigen Sprachmittel. Dabei kommt es nicht nur zu einer derartigen inneren Vereinheitlichung der neuen Typen, sondern gleichzeitig zu ihrer deutlicheren Abhebung von den übrigen Typen. Wo ihre Grenzen mit denjenigen der alten Typen nicht zusammenfielen (was sehr häufig der Fall war), ordnete sich derselbe alte Typ in zwei oder drei neue Typen ein und es kam zur Homonymie. Diese wird jedoch nach und nach wiederum beseitigt. Einige Verbindungsmittel verengen ihre Bedeutung (das alttsch. *ač* hatte z. B. sowohl konditionelle als auch konzessive Bedeutung, aber seit dem 15. Jahrhundert ist die erste geschwunden), es entstehen zusammengesetzte Konjunktionen oder die Grundkonjunktion wird durchgehend mit dem korrelativen Ausdruck verknüpft (so z. B. blieb die Konjunktion *že* nur in den Subjekt- und Objektsätzen erhalten, während in den Kausalsätzen in der Regel *protože* oder *proto - že*, in den Konsekutivsätzen *takže* oder *tak, takový, tolik - že* eintrat); die funktionelle Differenzierung der alten Lautvarianten wird stabilisiert (z. B. das begründende *neboť* gegen das disjunktive *nebo, anebo*, das konjunktionelle *když* gegen das relative und interrogative *kdy* u. ä.). Die neuen Typen weisen dann eine komplizierte innere Struktur auf, in der die einzelnen Mittel untereinander differenziert und aneinander gebunden sind. Diejenigen Mittel, die keine eindeutige Eingliederung in diese Typen fanden, sind allmählich geschwunden. (Ein typisches Beispiel dafür stellt das einst sehr häufige und seiner Funktion nach reichhaltige *ano, an* dar.)

Das System des zusammengesetzten Satzes festigt sich immer in den Blüte-

epochen der Schriftsprache, wo der zusammengesetzte Satz die geläufige Weise der Gedankengestaltung wird — nur da liegen die Voraussetzungen vor zur gesellschaftlichen Stabilisierung und Auswahl der Verbindungsmittel, die dem praktischen Bedarf am besten entsprechen. Das System des zusammengesetzten Satzes entsteht und festigt sich nur in der lebendigen gesellschaftlichen Praxis.

Ich bin überzeugt, daß wir hier tatsächlich das Recht haben, von einem System zu sprechen. Mit vielen Beispielen könnte ich die wechselseitige Gebundenheit in der Entwicklung wie auch im gegenwärtigen Gebrauch der Verbindungsmittel, in dem Gebrauch des Verbaltempus und -modus in zusammengesetzten Sätzen nachweisen. Gleichzeitig gibt sich kund die wechselseitige Verbindung mit anderen Teilsystemen — mit dem Bau des einfachen Satzes und mit der Ausdrucksweise der Satzglieder, mit der Morphologie; weniger greift hierher die Lautentwicklung hinein (Wandel in der Lautgestalt der Konjunktionen). Eben im zusammengesetzten Satze entstand das tschechische *at*, das zu einer die umschriebene Befehlsform bildenden Partikel wurde; es kam zu einem gewissen Ausgleich in dem Gebrauch des Konditionals zwischen dem einfachen und dem zusammengesetzten Satz; der Schwund des Imperfekts hatte beträchtliche Folgen für den relativen Ausdruck des Tempus im Nebensatz usw.

Das syntaktische System hat freilich einen ganz anderen Charakter als z. B. das phonologische; an Stelle der binären Gegensätze tritt da als das organisierende Prinzip die hierarchische Gruppierung von Teilkomponenten ein, die Unterordnung der einen Komponenten gegenüber den anderen. (Dies macht nicht einmal vor den Typen des zusammengesetzten Satzes halt — wir sehen, daß sich selbst die neuen Typen des zusammengesetzten Satzes weiter in einige größere Gruppen ordnen.)

Frage 8: Gibt es sprachliche Kategorien, und was verstehen Sie darunter?

8: Der Begriff der sprachlichen Kategorie ist sehr nützlich und weist immerhin reale Existenz in der Sprache auf. Unter der sprachlichen Kategorie verstehen wir eine feste Verbindung eines bestimmten Komplexes von formalen Mitteln mit bestimmten Bedeutungen oder Beziehungen, die sich in der Sprache historisch stabilisiert hat. Jedes dieser Mittel kann jede der die semantische Seite der Kategorie ausmachenden Bedeutungen oder Beziehungen ausdrücken. Einige einzelne Mittel dienen auch dem Ausdruck anderer Beziehungen, der gesamte Komplex der Mittel wiederholt sich jedoch nicht im Ausdruck einer anderen Beziehung. Die Kategorie erscheint also als das syntaktische Gegenstück der Benennungseinheiten — der Wörter bzw. der Wortgruppen; freilich ein eigentümliches und in mancher Hinsicht unterschiedliches Gegenstück.

Der Begriff der Kategorie in der erwähnten Bestimmung betrifft nicht nur die sog. morphologisch-syntaktischen Kategorien, sondern gilt auch für andere syntaktische Einheiten, wie z. B. auch für die Typen des zusammengesetzten Satzes. Auch hier handelt es sich um die Verbindung einer bestimmten Beziehung zwischen den Sätzen mit einem bestimmten Komplex von Ausdrucksmitteln.

Ich bin überzeugt, daß die Untersuchung von syntaktischen Erscheinungen als Kategorien, die die formale und semantische oder funktionelle Seite verbindet, das Wesen des syntaktischen Systems klären hilft. Sie hindert eine isolierte Untersuchung der einen oder der anderen Seite, die freilich als ein

die Klärung der sprachlichen Erscheinungen anstrebendes Teilverfahren berechtigt ist. Bei der sprachlichen Untersuchung ist sowohl dasjenige Verfahren, das die Richtung von der Form aus zum Inhalt oder zur Funktion hin verfolgt, als auch das umgekehrte Verfahren möglich; eine völlige Erkenntnis der sprachlichen Erscheinungen wird jedoch nur dort erreicht, wo wir die Verbindung der beiden Komponenten des sprachlichen Ausdrucks klarlegen.

Der Begriff der sprachlichen Kategorie in unserer Auffassung ist freilich ziemlich breit — er schließt alle diejenigen sprachlichen Elemente ein, bei denen sich die Verbindung der formalen und der semantischen oder funktionellen Seite in der gegebenen Sprache stabilisiert hat. (Es ist dies eine Analogie zu der breiten Auffassung des Syntagmas als einer binären Verbindung von zwei sprachlichen Einheiten.) Eine nähere Spezifizierung der einzelnen Arten von sprachlichen Kategorien als auch eine Untersuchung ihrer wechselseitigen Beziehungen sind daher mehr als dringend. Es ist meine Überzeugung, daß das System der höheren Einheiten des grammatischen Sprachbaus eben aus der wechselseitigen Beziehung und der hierarchischen Ordnung der sprachlichen Kategorien besteht.

ZUR AUFFASSUNG DES SPRACHLICHEN ZEICHENS

(ZEICHEN UND SYSTEM DER SPRACHE II, BERLIN 1962,
11–13)

1. Zur Auffassung des Zeichens: Bei dem Bedeutungswandel kann es geschehen, daß ein Wort seine Bedeutung vollständig ändert: das Lautgebilde bleibt erhalten, aber die ursprüngliche Bedeutung geht verloren und eine neue stabilisiert sich. Vgl. den Bedeutungswandel des tschechischen Wortes *kněz*:

a) Ursprüngliche Situation:

kněz $\longleftrightarrow$ ‚Fürst‘

kniežě (> *kníže*) $\longleftrightarrow$ ‚Sohn eines Fürsten‘

pop $\longleftrightarrow$ ‚Priester‘

b) Resultat einer komplizierten Entwicklung:

kněz $\longleftrightarrow$ ‚Fürst‘ $\longleftrightarrow$ *kníže* $\longleftrightarrow$ ‚Sohn eines Fürsten‘

(wird nicht mehr mit einem Worte ausgedrückt)

pop $\longleftrightarrow$ ‚Priester‘
(ist verlorengegangen)

Nun kann man sagen: das Zeichen *kněz* (= als Lautgebilde) wurde mit einer neuen Bedeutung verbunden; oder: es entstand ein neues Zeichen und das alte ging verloren (= Verbindung eines Lautgebildes mit einer Bedeutung). Die erste Auffassung scheint uns praktisch eher annehmbar, man muß jedoch hervorheben, daß ein Lautgebilde ohne Verbindung mit einer Bedeutung kein Zeichen vorstellt.

2. Zu den Begriffen Syntagma und Wortgruppe: Syntagma und Wortgruppe stellen keine mit dem Wort und mit dem Satz völlig gleichwertigen sprachlichen Einheiten dar: Es wäre am besten, unter dem Syntagma eine binär gliederbare sprachliche Einheit zu verstehen, die aus Déterminé und Déterminant besteht (also z. B. auch ein abgeleitetes Wort, eine Wortgruppe, ein zweigliedriger Satz usw.). Von den Wortgruppen bilden nur determinative Verbindungen von Wörtern eine relativ festere Einheit (vgl. die Beschränkung des russischen Terminus *slovosočétanie* in der Akademiegrammatik der russischen Sprache).

Wir können zwei Reihen von sprachlichen Einheiten unterscheiden:

a) wenn wir vom Satz ausgehen:

der Satz paarige Verbindung von Satzteilen (syntagmatische, prädikative oder determinative; vgl. tschech. *syntaktická dvojice*) *der Satzteil*
koordinierte Gruppe von Satzteilen
(nicht syntagmatisch)

b) vom Wort ausgehend:

das Wort die Wortgruppe (syntagmatische oder nicht- *der Satz*
syntagmatische, nur syntagmatische determi-
native Wörter bilden ziemlich feste Einheiten)

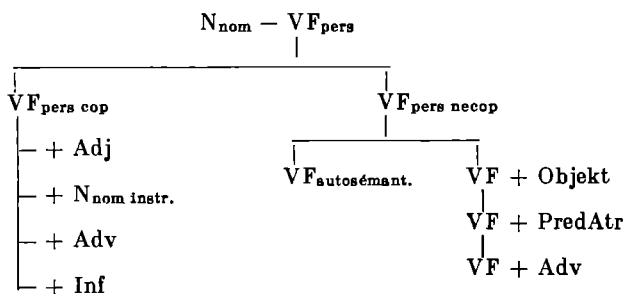
Nur Wort und Satz sind notwendige, niemals entbehrliche Einheiten einer sprachlichen Äußerung. Demgegenüber gibt es sprachliche Äußerungen, die in sich keine Wortgruppe aufweisen (z. B. *Achtung! Feuer! Vorwärts!*).

KONSTITUTIVNÍ A FAKULTATIVNÍ PRVKY VĚTNÝCH SCHÉMAT

(OTÁZKY SLOVANSKÉ SYNTAXE II, BRNO 1968, 164–165)

Referát M. Grepla¹ i některé jiné příspěvky se dotýkají otázky konstitutivních a fakultativních prvků ve větných schématech. Jde tu zejména o více nebo méně nutná doplnění VF jako centrálního prvku základních větných schémat. Rozvíetí nějakým fakultativním determinantem nevytváří nový větný typ, naproti tomu nutné rozvíjející členy jsou součástí větného schématu a vytvářejí větný typ. Jak však najít objektivní kritéria k rozlišení konstitutivních a fakultativních determinantů? Přesnou hranici nenajdeme. Nutnost doplnění je spjata se sémantikou slovesa — zde se nám dostává sémantika naplno do syntaxe. Často i drobné odstíny ve významu slovesa mají vliv na to, zdali potřebuje doplnění nebo nikoli. K přesnému vystižení situace v jednotlivých jazycích bychom potřebovali výčty slov bez nutného doplnění nebo s různými druhy nutného doplnění. Můžeme však stanovit existující hlavní typy nutného doplnění a hierarchicky je seskupit, takže se od nejobecnějšího symbolu VF, který je všechny zahrnuje, dostáváme k větným schémátům konkrétnějším, s větším počtem nutných prvků.

Nejobecnější schéma dvojjmenné věty můžeme vystihnout vzorcem $N_{nom} - VF_{pers}$. Rozvíetí podmětu, tj. jména v nominativu, má v podstatě povahu fakultativní a nevytváří zpravidla nové větné schéma, proto je zde pomíneme. Za VF pak budeme v konkrétnějších schématech rozlišovat:

Pro rozvíetí VF nesponového užívám symbolů, které vystihují syntaktickou povahu nutného rozvíjejícího členu: *Objekt* jako člen rekcí, vyjádřený pádem podst. jména (N_1) nebo infinitivem (Inf); *PredAtr* jako člen shodující se s podmětem (nebo předmětem) a vyjádřený adjektivem nebo substantivem se spojkou *jako*, anebo neshodný (subst. v instr. nebo v předl. pádě, např. *zvolili ho králem* // *za krále*); *Adv.*, tj. adverbiale, příslovecné určení, jako člen přimy-

¹ Viz M. Grepl, *K podstatě větných typů v slovanských jazycích*, OSS II 21-30.

kajcí; zde by bylo možno odlišovat ještě případy určení tzv. vnitřního (modi, event. causae) a vnějšího (zejm. loci a temporis).

Zařazení jednotlivých výpovědí do těchto schémat je možné jen na základě analýzy jejich skutečné mluvnické struktury a odlišení promluvových modifikací (např. kontextové elipsy) od skutečných strukturních rysů. Srov. např. *Nečti pořádk!* — *Já už nečtu!* (sloveso *čísti* si nežádá doplnění předmětem) × *Čteš ještě ten román?* — *Už [ho] nečtu!* (kontextová elipsa objektu). Konstitutivnost elementů je nutno zkoumat i v ostatních případech, např. *Vrátil se // vrátil se zdráv // vrátil se jako vítěz // vrátil se šťastně // vrátil se domů (včera) včas* atp. Nesporná je např. u slovesa *zůstatí*, které se co do neplnovýznamovosti nejvíce blíží sponě.

Z uvedeného výkladu je zřejmé, že konstitutivním prvkem větného schématu nemusí být jen doplnění rekcí, objektové povahy, ale i predikativní atribut nebo adverbiale. U příslovečného určení se někdy mluví o tzv. slabé rekcí. Nepovažuji tento termín za šťastný, protože tu jde o jev jiného řádu než u rekece skutečné, silné, jejíž podstatou je tvarová žádanost. Naproti tomu u příslovečného určení se nepřekračují meze tzv. přimykání: o tvaru určujícího členu, pokud je vyjádřen ohebným slovem (nebo podobně o výběru příslušného adverbia), rozhoduje vyjadřovaný příslovečný význam. Přitom je ovšem nutná jistá sémantická korespondence mezi určujícím a určovaným členem, má-li mít výpověď smysl: nemohu např. při slovese vyjadřujícím jednodobý děj užít časového určení s významem trvání, u slovesa vyjadřujícího polohu na jednom místě určení směru nebo východiska apod. (např. **zakopl po celý den; *stál do města / lesem* atp.). Ale kde to smysl dovolí, může mít totéž sloveso různá určení místní nebo jiná: *chodil lesem // ve svém pokoji // do města // po vsi // z domu...*, tedy určení klidová i pohybová.

Z hlediska konstitutivnosti nebo fakultativnosti determinantu ve větném schématu není však otázka rekcí a nerekcí doplnění rozhodující — obojí může být nutné i nenutné.

Mohla by se však vyskytnout námitka, že tato otázka není syntaktická, ale jen sémantická: že v obou případech jde z čistě syntaktického hlediska o rozvíjení základního větného členu, a o nutnosti rozvíjení že rozhoduje věcný význam tohoto členu nebo smysl celé výpovědi. Tak je v podstatě pojata nauka o rozvíjejících větných členech v našich mluvnicích. Potom by nebylo možno mluvit o různých typech dvojčlenné věty a zůstal by nám jen nejzákladnější se schématem N_{nom} — VF_{pers} , event. rozdělený podle povahy VF na typ s predikátem sponově jmenným a slovesným (tj. se slovesem nesponovým). Je nesporné, že takto je možno problematiku dvojčlenné věty a její stavby vyložit. Ale srovnání s typy jednočlenné věty, kde nelze mnohé prvky schémat vyložit jako pouhé rozvíjející členy, nás nutí přezkoumat po této stránce i větu dvojčlennou. A tu se ukazuje, že zde sémantika přímo zasahuje do syntaxe, že otázku konstitutivnosti determinantů nelze od otázky syntaktické stavby odtrhnout a přesunout ji do roviny sémantické stavby výpovědi. Bude jí však třeba teprve podrobně propracovat v obou jejích aspektech — větném i syntagmaticko-sémantickém.

КОНСТИТУТИВНЫЕ И ФАКУЛЬТАТИВНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ СХЕМ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

В современную теорию синтаксиса все больше внедряется семантический план. Факультативный детерминант при финитной глагольной форме не образует нового типа предложения, тогда как обязательный детерминант, будучи конститутивным элементом, образует его. Обзор основных схем двусоставного предложения, их речевые модификации (напр., эллипсис в контексте).

Конститутивными составными частями схемы предложений становятся не только дополнения, но также и предикативные детерминанты или обстоятельства.

Правомерность учета синтаксисом семантики и конститутивного характера некоторых детерминантов вытекает особенно из сравнения с типами односоставного предложения, где многие элементы схем нельзя истолковывать лишь в качестве т. наз. второстепенных членов.